

O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

«Pedagogika» fakul`tetı

Pedagogika kafedrası

_____ pedagogika hám psixologiya tálim bag`darınıń 4 «d»kurs

talabası İzekeeva Tursın Qorganbaevnanıń

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

Tema: «Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırıwda mektepten tısqarı jumıslardıń áhmiyeti» .

Talaba:

_____ imza

İzekeeva Tursın

Ilimiy basshi:

_____ imza

Allayarov Muratbay

Kafedra basligi:

_____ imza

Pazılova Meruert

Nókis - 2018 j.

MAZMUNI:

Kirisiw

1.BAP. Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırwda mektepten tısqarı jumıslardıń pedagogikalıq shart-sharayatları

1.1. Házirgi waqıtta oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırwda mektepten tısqarı jumıslardan u`nemli paydalanıw máseleleri.

1.2. Oqıwshılardıń mektepten tis waqıtlardıń dóretiwshilikti rawajlandırıwdag`ı áhmiyeti

1.2. Oqıwshılardıń mektepten tis waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıwda jańa pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw imkániyatları.

II-BAP. Oqıwshılardıń sabaqtan bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıwdıń forma hám metodları

2.1. Oqıwshılardıń sabaqtan tis waqıtlarında onı shólkemlestiriwdıń jolları

2.2. Aktiv bos waqıt hám aktiv emes bos waqıttıń áhmiyeti

III-BAP. Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw metodikası

3.1. Oqıwshılardıń ku`n tártibin shólkemlestiriw

3.2. Mektepten tis jumislarda waqıttı u`nemlew boyınsha ámeliy másláhátler

3.3.Sabaqtan tis jumislarda baslawısh klass oqıwshıların milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlardı hu`rmet etiwge u`yretiwdiń usılları

Juwmaqlaw

Paydalanılğ`an ádebiyatlar

KİRİSİW

Temanniń aktualıgı. Házirgi waqıtta hu`kimetimiz tárepinen jaslardıń tálim-tárbiyasına ayırıqsha dıqqat berilmekte. Keleshek jaslarımızdıń bilimli, aqıllı, tárbiyalı bolıp jetilisiwine barlıq shart-sharayatlar tuwdırılmaqta. Házirgi waqıtta Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması hám mektep tálimin rawajlandırıwdıń ulıwma milliy bag`darlaması talapları ku`sheyip barmaqta. Sol sebepli ilim-izertlew jumısları erkin pikirleytug`ın jeke adamdı qalıplestiriw hám tálim-tárbiya tarawında texnologiyalıq jantasıwları ámelge asırıwg`a qaratılǵ`an. Jaslardı bilimniń bay g`áziyesin sanalı ózlestiriwge u`yretiw menen birge, olardı óz háreketin ádep-ikramlılıq tiykarda qura biletug`ın, óz bilimin hám ku`sh jigerin jámiyet ómirin gózzallandıra tu`siw ushın sanalı tu`rde jumsaytug`ın jámiyetimizdiń belsendi qurılıssısı bolıwg`a tárbiyalaydı.

Oqıwshılardıń tıyanaqlı bilim alıwında olardıń bos waqıtların mazmunlı shólkemlestiriw unamlı nátiyjelerge alıp keledi. Ásirese, olardıń óz u`stinde dóretiwshilik penen islewi maqsetke muwapıq keledi. Studentlerdiń sabaqtan bos waqıtların zaya etpey olardı ku`nlik rejimge u`yretiw mug`allim-tárbiyashılardıń tiykarg`ı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Jaslardı hártárepleme tárbiyalaw isleri olardı mektepte oqıw waqıtlarınan baslap-aq bos waqıtlarınan durıs paydalana biliwge u`yretiw isi menen tıg`ız baylanıslı. Sebebi, geypara studentler ózleriniń bos waqıtlarınan durıs paydalanıp biletug`ın bolsa ,al geyparaları ózleriniń qádirlı waqıtlarına biykarg`a bostan-bos ótkerip, «waqıt jetpeydi» dep nalı etip ju`redi. Álbette, waqıt jetpeydi emes, al másele onnan u`nemli hám ónimli paydalana biliwde boladı.

Hár bir oqıwshılardıń óz u`stinde islewi ushın olardıń sharayatların u`yreniw lazım. Bos waqıtlardan nátiyjeli paydalanıw ushın hár bir adam ku`nlik rejimdi saqlawı kerek. Solardan kelip shıqqan halda olardıń ku`nlik rejimin du`ziw maqsetke muwapıq. Ku`nlik rejim degenimiz ne? Ku`nlik rejim-bul biziń sutka dawamında islenetug`ın hár tu`rli háreketlerimizdiń hám dem alıwlarımızdıń izbe-izlik tártibi.

Bos waqıt degende adamlardıń óz-ózine xızmet etiwı ushın qalatug`ın waqtı tu`siniledi. Egerde ol adamnıń uqıpların rwajlandırıw máplerinde hám sonıń menen pu`tkil jámiyettıń materiallıq jáne ruwxıy baylıg`ın tag`ıda kóbeytiw ushın paydalamlıg`an waqtta g`ana haqıyqat jámiyetlik baylıq esaplanadı. Jámiyet bul ushın zárurli jag`daylardı du`zip beredi. Waqıt-bul jámiyetlik baylıq, sonlıqtan onnan tejemli paydalana biliw u`lken mámleketlik áhmiyetke iye. Biz waqtı durıs paydalansaқта, paydalanbasaқта, ol hesh toqtamaydı. Sekundlar minuti, minutlar saattı payda etip waqıt u`zliksiz óte beredi.

Bos waqıtlardan durıs paydalang`an ullı adamlardıń ómirinen mısıl sıpatında kórsetip ótsek boladı Máselen , akademik Í.P.Pavlov bos waqıtlarında velosiped aydap, gorodki oynag`an bolsa, al astronom Galileo Galiley óziniń bos waqıtlarında chemodan sog`ıw isleri menen shug`ıllang`an. Du`nyag`a belgili anglichan fizigi Faradey ballıq waqtında gedeylikten oqıy almag`an. Jumıs islep, kitap tu`plep ku`n kórip, kitap oqıwg`a qunıqqan. O`z betinshe oqıp, bilim alıp álemge tanılğ`an ilimpaz bolıwg`a erisken.

**Temaniń u`yrenilgenlik dárejesi.** Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilik penen shug`ıllanıwın hám óz-ózine xızmet isley alatug`ınılıg`ın kóp g`ana pedagog-alımdlarımız izertlep shıqtı. Respublikamızda bul másele jóninde N.Nishonova, K.Riskulova, J.Sagındıkov, A.K.Pazılov, A.T.Tilegenovlar shug`ıllandı. İzertlewler sonı kórsetpekte, bul másele jóninde elede tereń izertlewler kerek ekenligi ayqın boldı. Ásirese studentlerdiń bos waqıtlarda dóretiwshilik penen shug`ıllanıwın shólkemlestiriw aktual` máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Házirgi bazar ekonomikası jag`dayında bos waqıtlardan u`nemli paydalanıw zárurliги ku`n sayın artıp baradı. Bazar ekonomikası waqtı bosqa ótkeriw menen hesh kelispeydi. Sonıń ushın hár bir adam aldında birinshi gezektegi másele bos waqıtlarınan u`nemli paydalanıw máselesi bolıp tabıladı. Sonıń ushın da biz magistrlik dissertatsiyamızdı studentlerdiń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlındırıw máselesine qarattıq. Joqarıda keltirilgen pikirlerdi esapqa ala otırıp, izertlewdiń maqsetin tómendegishe belgiledik.

İzertlewdiń maqseti- Oqıwshılardıń mektepten tisqari waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw metod hám usılların jaratıw hám izertlew nátiyjeleri arqalı oqıtıwshılar ushın metodikalıq usınıslar jaratıwdan ibarat.

İlim-izertlewdiń ob`ekti: Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw protsessi.

İlim-izertlewdiń predmeti: dóretiwshilikti rawajlandırıwda bos waqıtlardan paydalanıw.

İlim-izertlew jumısınıń maqsetinen kelip shıg`ıp , tómendegishe wazıypalar belgilendi:

1. Temag`a baylanıslı pedagogikalıq dereklerdi u`yreniw, analiz etiw, olardı ulıwmalstırıw.
2. Oqıwshılardıń sabaqtan bos waqıtların anıqlaw hám analiz etiw.
3. Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw boyınsha metod hám usıllardı islep shıg`ıw.
4. İzertlew nátiyjesi arqalı oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw boyınsha oqıtıwshılar ushın usınıslar jaratıwdan ibarat.
5. İzertlew boyınsha alıp barılğ`an tájiriye-sınaw jumısların ulıwmalastırıw hám talqılaw.

İlim-izertlewdiń metodologiyalıq tiykarları: O`zbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń Konstitutsiyaları, «Bilimlendiriw haqqında»g`ı Nızam hám Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması, Mektep bilimlendiriw rawajlandırıwdıń ulıwma milliy mámleketlik bag`darlaması. **O`zbekstan** respublikası Prezidentiniń shıg`armaları, shıg`ıp sóylegen bayanatları, O`zbekstan hám Qaraqalpaqstan xu`kimetiniń bilimlendiriwdi rawajlandırıwg`a qaratılğ`an qararları, baslawısh tálim kontseptsiyası , baslawısh tálim standartı, temag`a baylanıslı ilimiy-metodikalıq, pedagogikalıq derekler.

İlim-izertlewdiń metodları:

1. Salıstırmalı analiz, ulıwmalastırıw.
2. Anketa, soraw-juwap, sáwbetlesiw.

3. Pedagogikalıq eksperiment.

İlim-izertlewdiń gipotezası:

- eger oqıwshılardıń bos waqıtları maqsetke muwapıq shólkemlestirilse,
- oqıwshılardıń bos waqıtlardan paydalanıw imkánıyatı payda bolsa,
- mug`allım az waqıt jumsap, kóbirek nátiyjege erisse,
- oqıwshılardıń dáslepki waqıtlarınan baslap, óz betinshe, kritikalıq, logikalıq pikirlew qábiyetleriniń ósiwine erisilse.

**İzertlewdiń jańalıg`ı** – Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw máselesi g`árezsizlik dáwirinde tuńg`ısh izertlew jumıslarınan esaplanıp, bos waqıtlardan maqsetke muwapıq paydalanıw isleri jańasha usılda alıp barıldı.

İzertlewdiń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti - Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw máselesi, bos waqıtlardan paydalanıw jumısları tájiriybede sınıldı, ámeliy nátiyelerge ersildi.

**Jumıstıń sostav du`zilisi.** Jumıs kirisiw, u`sh bap, juwmaqlaw, usınıslar hám paydalanılğ`an ádebiyatlar diziminen ibarat.

1.BAP. Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırwda mektepten tısqarı jumıslardıń pedagogikalıq shart-sharayatları

1.1.Házirgi waqıtta oqıwshılardıń mektepten bos waqıtlardan u`nemli paydalanıw máseleleri

Házirgi waqıtta hu`kimetimiz tárepinen jaslardıń tálim-tárbiyasına ayırıqsha dıqqat berilmekte. Keleshek jaslarımızdıń bilimli, aqıllı, tárbiyalı bolıp jetilisiwine barlıq shart-sharayatlar tuwdırılmaqta.

Joqarı oqıw ornı oqıwshılardıń tuwanaqlı bilim alıwında olardıń bos waqıtların mazmunlı shólkemlestiriw unamly nátiyjelerge alıp keledi. Ásirese, olardıń óz u`stinde dóretiwshilik penen islewi maqsetke muwapıq keledi. Studentlerdiń sabaqtan bos waqıtların zaya etpey olardı ku`nlik rejimge u`yretiw mug`allim-tárbiyashılardıń tiykarg`ı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Jaslardı hártárepleme tárbiyalaw isleri olardı mektepte oqıw waqıtlarınan baslap-aq bos waqıtlarınan durıs paydalana biliwge u`yretiw isi menen tıg`ız baylanıslı. Sebebi, geypara oqıwshılardı ózleriniń bos waqıtlarınan durıs paydalanıp biletug`ın bolsa , al geyparaları ózleriniń qádirli waqıtlarına biykarg`a bostan-bos ótkerip, «waqıt jetpeydi» dep nalıs etip ju`redi. Álbette, waqıt jetpeydi emes, al másele onnan u`nemli hám ónimli paydalana biliwde boladı.

Hár bir oqıwshılardıń óz u`stinde islewi ushın olardıń sharayatların u`yreniw lazım. Bos waqıtlardan nátiyjeli paydalanıw ushın hár bir adam ku`nlik rejimdi saqlawı kerek. Solardan kelip shıqqan halda olardıń ku`nlik rejimin du`ziw maqsetke muwapıq. Ku`nlik rejim degenimiz ne? Ku`nlik rejim-bul biziń sutka dawamında islenetug`ın hár tu`rli háreketlerimizdiń hám dem alıwlarımızdıń izbe-izlik tártibi.

Bos waqıt degende adamlardıń óz-ózine xızmet etiw ushın qalatug`ın waqtı tu`siniledi. Egerde ol adamnıń uqıpların rwajlandırıw máplerinde hám sonıń menen pu`tkil jámiyettiń materiallıq jáne ruwxıy baylıg`ın tag`ıda kóbeytiw ushın paydalainlg`an waqıtta g`ana haqıyqat jámiyetlik baylıq esaplanadı. Jámiyet bul ushın zaru`rli jag`daylardı du`zip beredi. Waqıt-bul jámiyetlik baylıq, sonlıqtan onnan tejemli paydalana biliw u`lken mámleketlik áhmiyetke

iyе. Biz waqıttı durıs paydalansaqtа, paydalanbasaqtа, ol hesh toqtamaydı. Sekundlar minuti, minutlar saattı payda etip waqıt u`zliksiz óte beredi.

Bos waqıtlardan durıs paydalang`an ullı adamlardıń ómirinen mısал sıpatında kórsetip ótsek boladı Máselen , akademik Í.P.Pavlov bos waqıtlarında velosiped aydap, gorodki oynag`an bolsa, al astronom Galileo Galiley óziniń bos waqıtlarında chemodan sog`ıw isleri menen shug`ıllang`an. Du`nyag`a belgili anglichan fizigi Faradey ballıq waqtında gedeylikten oqıy almag`an. Jumıs islep, kitap tu`plep ku`n kórip, kitap oqıwg`a qunıqqan. O`z betinshe oqıp, bilim alıp álemge tanılğ`an ilimpaz bolıwg`a erisken.

Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilik penen shug`ıllanıwın hám óz-ózine xızmet isley alatug`ınlıg`ın kóp g`ana pedagog-alımdlarımız izertlep shıqtı. Respublikamızda bul másele jóninde J.Sagındıkov, A.K.Pazılov, A.T.Tilegenovlar shug`ıllandı. İzertlewler sonı kórsetpekte, bul másele jóninde elede tereń izertlewler kerek ekenligi ayqın boldı. Ásirese studentlerdiń bos waqıtlarda dóretiwshilik penen shug`ıllanıwın shólkemlestiriw aktual` máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Házirgi bazar ekonomikası jag`dayında bos waqıtlardan u`nemli paydalanıw zárur`ligi ku`n sayın artıp baradı. Bazar ekonomikası waqıttı bosqa ótkeriw menen hesh kelispeydi. Sonıń ushın hár bir adam aldında birinshi gezektegi másele bos waqıtlarınan u`nemli paydalanıw máselesi bolıp tabıladı.

1.2. Oqıwshılardıń metep ten tis waqıtlardıń dóretiwishilik ti rawajlandırıwdag`ı áhmiyeti

Bos waqıt – tariyxıy mazmung`a iye sotsiallıq kategoriya . Ol basqa kategoriyalar sıyaqlı turmıs qálpi kategoriyaları menen tig`iz baylanıslı.

Waqıt-bul jámiyetlik baylıq, sonlıqtan onnan tejemli paydalana biliw u`lken mámleketlik áhmiyetke iye. Házirgi waqıtta bos waqıt hár bir adamnıń, sonıń ishinde jaslardıń aqıl hám fizikalıq jaqtan rawajlanıwında , den-sawlıg`ınınń bekkemleniwine, óz bilimlerin kóteriwine, mádeniy dem alıwına hám tag`ı basqa paydalı isler menen shug`ıllanıwına kóp mu`mkinshilikler jaratıp beredi. Hár bir Adam usı mu`mkinshiliklerden tolıq paydalanıwı ushın bos waqıtların biykarg`a jibermey , onıń hár bir minutın u`nemli maqsetke muwapıq paydalana biliwlerine tuwra keledi. Sebebi, bos waqıt jámiyet baylıg`ı, hár tárepleme rawajlanıwımızdıń tiykarı. Biz waqıttı durıs paydalansaqtá , durıs paydalanbasaqtá ,ol hesh toqtamaydı. Sekundlar minutı, minutlar saattı payda etip waqıt u`zliksiz tu`rde óte beredi.

Ullı polyak pedagogı Yanos Korchak «... hár bir ótip baratırğ`an minutı qádirleńiz, sebebi, ol endi qaytıp kelmeydi»¹

Dep biykardan-biykarg`a aytpag`an. Haqıyqatında da biz` ótken waqıttı qaytadan ornınan keltire almaymız, yag`nıy onnan ekinshi reet paydalanıw mu`mkinshiligine iye emespiız. Sonlıqtan, hár bir Adam óziniń bos waqıtların qádirley bilse, bul ózi ushın hám pu`tkil jámiyet ushın paydalı boladı.

Bir minuttı qádirlemey, onı bosqa ótkeriw mádeniyatsızlıqtıń, mádeniy sawatsızlıqtıń belgisi bolıp esaplanadı. Sebebi, bir minut waqıt ápiwayı waqıt emes. Usınday minutlar ishinde biziń elimizde xalqımız ushın óndirisimizden neshe tu`rli zatlar óndirilip shıg`arıladı.

Házirgi bazar ekonomikası jag`dayında bos waqıtlardan u`nemli paydalanıw zárurliğı ku`n sayın artıp baradı. Bazar ekonomikası waqıttı bosqa ótkeriw menen kelispeydi. Sonıń ushın hár bir Adam aldında birinshi gezekte másele bos waqıtlardan u`nemli paydalanıw máselesi tur.

---

¹ Журнал «Воспитание школьников» 1972 г. №6, стр 40

Oqıwshı jaslardı bos waqıtlardan u`nemli hám ónimli paydalanıwǵa u`yretiw , olardıń hártárepleme kámalǵa jetilisiwinde belgili rol` oynaydı. Kerisinshe, waqıttan durıs paydalanbaw oqıwshılardıń den sawlıǵınıń tómenleniwine , ruwxıy rawajlanıwınıń kámbag`allasıwına hám isiniń sátsiz bolıwına alıp keledi.²

Sonlıqtan Oqıwshınıń sabaqtan bos waqıtın durıs paydalanıp , tiyimli jumıslardı , islerdi islewge ádetlendiriw mug`allim hám ata-ananıń aldında turg`an baslı wazıypa bolıp esaplanadı.

Bos waqıtlardı aqılǵa muwapıq paydalanıw adamnıń den-sawlıǵın bekkemleydi, turmısımızdıń, mádeniyatımızdıń joqarılawına járdem etedi, adamǵa fizikalıq hám de aqıl menen islew waqıtında sharshag`anlıq sezimin bermeydi.

Bos waqıtlardan nátiyjeli paydalanıw ushın hár bir Adam ku`nlik rejimdi saqlawı kerek. Ku`nlik rejim tárbiyanıń ku`ta zárurli qurallarınıń biri, Adam ushın og`ada paydalı. Onıń dóretiwshilik penen jumıs islewine sharayatlar tuwdıradı.

Ku`nlik rejim degenimiz neW Ku`nlik rejim –bul sutka dawamında islenetug`ın hár tu`rli háreketlerimizdiń hám dem alıwlarımızdıń izbe-izlik tártibi³.

Mug`allim hám ata-analar studentlerge durıs bag`ıt-bag`dar beriw isinde ullı adamlardıń jaslıq shag`ındag`ı ómirbayanınan u`lgi retinde paydalansa unamlı nátiyjelerge erisiledi.

Máselen, akademik Í.P.Pavlov bos waqıtlarında velosiped aydap, gorodki oynag`an bolsa, al astronom Galileo Galiley óziniń bos waqıtlarında chemrdan sog`ıw isleri menen shug`ıllang`an. Du`nyag`a belgili anglichan fizigi Faradey balalıq waqıtında gedeyliken oqıy almag`an. Jumıs islep, kitap tu`plep ku`n kórip, kitap oqıwǵa qunıqqan. O`z betinshe oqıp, bilim alıp álemge tanılǵan ilimpaz bolg`an.

---

² Абдирахманов Б. Студентлердин оз-озине хызмет етиуи. Казакстан мектеби журналы, 1987

³ Агаджанова С.Г. Режим дня школьника, Ташкент «Медицина» 1986, стр 4.

Djorj Semenovtıń aytqan pikiri boyınsha; «Waqıt - bul taptırmaytuǵın zat. Sen waqıtta bosqa jibermey, ótken óz ómirine ókinbeytuǵında etip, jaqsı nárselerdi islep ótker. Waqıtta bosqa ótkeriw- bul eń awır jinayat».

Adam turmısında ruwxıy baylıqtı iyelemeytuǵın bir minut waqıt ta bolmaı kerek. Dem ala biletuǵın Adam ushın tábiyatqa hám iskusstvo shıǵarmalarına dıqqat qoyıwdıń ózi de dóretiwshilik bolıp esaplanadı.

Evropa elleriniń basshıları bolsa, ózleriniń bos waqıtların tu`rlishe ótkeredi eken

Máselen italiyanıń bas ministri Julio Andriotti sutkasına hámmesi bolıp tórt saat uyıqlaydı, al Margaret Tátcher uyqını onsha xosh kórmeydi eken.

Waqıt geypara jag`dayda adamnıń tag`dirin sheshedi. Du`nya juzine birinshi kosmonavt Yu. A. Gagarin áskeriy samoletı sınaqtan ótkeriw waqtında páleketke (avariyag`a) ushıraydı usınday qıyın waqıtta ol parashyuttan taslap ulgere almag`an sebebi og`an 2,5 sekund waqıt jetpedi⁴ (Jerge 250-200 metr qalg`anda). Eger usı 2,5 sekund waqıt bolg`anda Yu.A.Gagarin bálkim tiri qalg`an bolar edi.

Waqıttan tiyimli paydalana alatug`ın adamnıń bos waqtı bolmaydı<sup>5</sup>. Ol oqıw oqısın, dem alsın, kitap oqısın, tag`ı basqa jámiyetke hám óziniń jeke basına paydalı isler menen shug`ıllansın, onıń bárine jumsalg`an waqıt-durıs paydalanılǵan waqıt. Geybir adamlar az waqıtta kóp ku`sh penen xızmet etip, sonnan tez sharshap qaladı. Jumıs penen dem alıwg`a waqıtta ornı menen bóliw, óz xızmetin durıs shólkmelestiriw hár máseleni paydalı sheshiwge jeteleydi. Sebebi, danıshpan Rudakiy «Miyнет islegen Adam dem alıwdı da biliw kerek» dep biykarg`a aytpag`an.

Házirgi psixologiyada is-háreketlerdi klassifikatsiyalawda tu`rli kóz-qaraslar bar. Kórnekli psixolog P.A.Rudik bul is-háreketler tu`rli óner salasındag`ı dóretiwshilik hám orınlawshılıq is-háreketti qosadı, atap aytqanda , siyasiy – jámiyetlik is-háreket , dene shınıqtırıw isleri, sport , óz-ózine xızmet islew, dem alıw, kewil kóteriw 8.t.b.

⁴ Ежемесячник «Совершенно секретно» ә990 г., №х, стр ө

⁵ «Казакстан мектеби» журналы, ә99әж., №ң, кў-бет.

Oqıwshılardıń sabaqtan tıs waqıttaǵı is-háreketleri ózleriniń jeke qızıǵ`ıwshılıqlarına baylanıslı boladı yamasa shólkemlestiriledi. Bul is-háreketlerdiń qurılısı keleshek milliy kadrlardıń iyeleytug`ın kásibiniń elementlerinen du`ziledi. Sonlıqtan, studentlerdiń bos waqtın durıs shólkemlestiriw keleshek kásibin tereń iyelewde u`lken rol` atqaradı. Sabaq waqtındaǵı biykarshılıq , kerekli orında aqıl miynetiniń bolmawı-bos waqt bolmawınıń baslı sebepshisi. Adam óz miynetiniń dámin tatqanında g`ana, ol óziniń bos waqtın shın mánisinde qádirley aladı hám dem alıw nátiyjesinde lázzetlenedi.

Oqıwshı bStudent dem alıw waqtında óziniń ruwxıy du`ńyasın bayıtıw, óz-ózinde jańa baylıqlardı du`ziw arqalı ózin-ózi tárbiyalaydı. Sabaqtan bos waqıtta mazmunlı ótkeriw olardıń du`ńya tanıwın keńeytip , adamlar menen jaqsı qarım-qatnas jasawg`a ózin-ózi tárbiyalaw menen minez-qulıq normaların qáliplestiriwge tásirin tiygizedi. Sabaqtan bos waqıtta shólkemlestiriletug`ın jumıstıń hártárepleme oylastırılıwı keleshek ustazdıń ruwxıy rawajlanıwına u`lken tásir jasaydı.Sonlıqtan oqıw orınlarında bul máselege ayırıqsha itibar beriledi.

1.3. Oqıwshılardıń mektepten mektepten bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıwda jańa pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw imkánıyatlardı

Pedagogikalıq texnologiya degen atama dáslep bilimlendiriwde zamanagóy texnikalıq qurallardı hám og`an baylanıslı jańasha shólkemlestiriwshilik usıllardı qollanıwǵa baylanıslı bag`dar sıpatında eramızdıń u`0-jıllarınan baslap ámelge asa balsadı. İnglisshe Educational Technology ataması sol jıllarda bir qatar rawajlang`an mámleketler: AQSh, Angliya, İtaliya, Yaponiyada shólkemlestirilgen jurnallardıń talarında, xu`kimet keńesleriniń atlarında hám 1966 jıldan baslap Angdiyada turaqlı ótkerilgen xalıqaralıq konferentsiya materiallarında qollanılg`an bolsada , mazmunına qaray tekste inglisshe «Technology in Education» sózleri járdeminde berildi. Texnikalıq qurallar hám programmalastırılǵan oqıtıw quralların oqıtıw protsessinde qollanıw menen bir qatarda oqıw protsessin analizlew hám ilimiy jantasıwları da ańlag`annan soń «Technology in Education» -oqıtıw texnologiyası» ataması da kirip keldi. Pedagoglardıń praktikasında «Pedagogikalıq texnologiya» tu`sinigi góne biraq paydalı, lekin texnologiyalıq jaqtan tolıq du`zilmegegen oqıtıw usılları da tu`siniledi. Sonıń ushın, pedagogikalıq texnologiya - oqıtıwǵa arnawlı innavatsion qaraw bolıp tabıladı. Bunda oqıtıwshı dóretiwshilikti rawajlandırıwǵa boladı.

Pedagogikalıq texnologiya biziń áwladlarımız, oyshıllarımız Axmet Yassawiy, Al Xorezmiy, Abu Ali İbn Sino, Mırza Ulug`bek, Axmet Farg`aniy dáwirlerinde aq ózine tán kóriniste bolg`an. Ustaz-shákirt sisteması du`zilgennen soń «Oqıwshılardı oqıtıw emes, oqıwǵa u`yretiw kerek» degen urandı alg`a su`rgen.

Danışpanlarımız balanı durıs tárbiyalaw, onıń jeke basınıń qalıplesiwinde mug`allimniń roli , onıń juwapkershiligi máselesinde qımbatlı pikirler qaldırǵan. Olardıń shıǵarmalarında ásirese balanıń tálim-tárbiyası, og`an kásip-

óner u`yretiw, onı isbilermen, ózbetinshe durıs pikir ju`rgize alatug`ın etip ósiriwdiń jolları haqqında pikir ju`rgizgen.

Alisher Nawayı óziniń kópkem shıg`armalarında kámil insandı qáiplestiriwdiń mazmını , jolları, usılların bayan etken. Nawayınıń qarasarında kámil insang`a tán bolg`an eń joqarı pazıyletler: dóretiwshilik, qábiylet, ilimpánge bolg`an su`yispenshilik kiredi dep esaplag`an. Nawayı ilimniń áhmiyetin ashıp berer eken, ilimli adamnıń hár qanday qıyınshılıqlardı jeńip ótiwin aytıp ótedi. Sonday aq ilimniń wazıypası bul insannıń baxtına xızmet etiw dep aytadı.

Shıg`ıstıń oyanıw dáwiriniń ullı oyshılı Abu Nasır Farabiy aqıllı, dana hám ótkir pikirleytug`ın adamlar tuwralı sonday deydi: «Aqıllı kisi dep sonday adamg`a aytamız, onda ótkir zeyn bolıwı menen birge pazıyleti de bolsın. Bunday kisi óziniń barlıq qábiyleti hám aqlın jaqsı silerdi ámelge asırıwg`a, jaman islerden saqlanıwg`a hám tartıwg`a qatarpag`ı lazım. Sonday adam g`ana aqıllı hám durıs pikir ju`rgiziwshi dep ataw mu`mkin».

Ullı ag`artıwshı Abdulla Avloniy pikir tárbiyası tuwralı sonday deydi: «Pikir tárbiyası eń kerekli , kóp zamanlardan berli tág`dir etip kelinggen mug`allimlerdiń dıqqatına su`yengen, xu`jdanlarına ju`klengen muqáddes bir wazıypa bolıp sanaladı. Pikir insannıń sharapatlı, g`ayratlı bolıwına sebepshi boladı. Bul tárbiya mug`allimlerdiń járdemine mu`táj, pikirdiń quwatı, ziyneti, keńligi mug`allimniń tárbiyasına baylanıslı boladı. Sabaq hám tárbiya arasında bir azg`ana parq bolsa da, ekiwi bir-birinen ayrılmaytug`ın, biriniń janına birewi baylang`an jan hám dene sıyaqlıdur.

Abdulla Avloniy tálim-tárbiyanı jan hám dene sıyaqlı birligin táriyplep, yag`nıy ilim haqqında tómendegishe táriyp beredi:

«İlim dep oqıw, jazıwdı biliw, hár bir kerekli nárseni u`yreniwdi aytadı. İlim-du`nyanıń izzeti, aqırettıń sharapatı bolıp esaplanadı. İlim insan ushın ju`dá joqarı hám muqáddes bir pazıylet bolıp tabıladı. Sonlıqtan , ilim bizge óz awhalımızdı, háreketimizdi ayna sıpatında kórsetedi. İlimniń paydası ju`dá kóp, táriyp qılğ`an menen birge onı tamamlaw mu`mkin emes boladı. Bizlerdi

zulımlıqtan qutqaradı. Mádeniyat, insaniyat, ag`artıwshılıq du`nyasına shaqıradı, jaman ádetlerden, buzıq islerden qaytaradı, jaqsı qulıq hám ádep sahıbı qıladı, allag`a muhabbat hám isenimizdi arttıradı, haqtıń azamat hám qu`dretin bileği.

Sonıń ushında ótmishte balanı tárbiyalawda ilimniń hám onı u`yretiwshi ustazdıń roline joqarı baha berilgen. Bul baha pedagogikalıq xızmette tiykarg`ı talaplardan biri bolıp esaplanadı. Sebebi, ilim bar jerde alg`a ilgerilew, jańalıqlarg`a keń jol ashıladı.

Hár bir mámlekettiń bu`gingi ku`ndegi progressin belgilewde , usı ku`nge shekem basıp ótilgen jol , tariyxı, turmıs hám oylaw forması, u`rp-ádetlerine názer taslawımız kerek.

60-jıllardan baslap rawajlang`an mámleketler AQSh, Frantsiya, Germaniya, Yaponiyada pedagogikalıq texnologiyaniń iri orayları shólkemlestirilgen hám olar óz xızmetin kórsetip tur.

30-jıllarg`a kelip «pedagogikalıq texnika» tu`sinigi arnawlı ádebiyatlarda payda boldı hám ol oqıw shınıg`ıwlarınıń anıq hám nátiyjeli shólkemlestirilgen usıl hám qurallarına ayıldı. Sonıń menen birge pedagogikalıq texnologiya oqıw hám laboratoriyalıq u`skenelerden paydalanıwdı tolıq biliw dep tu`sinildi. 40-60 jıllarda oqıw protsessine texnikalıq qurallardı engiziw baslandı. Ásirese, qadag`alaw quralları, kino hám radio, olardan paydalanıw metodikası pedagogikalıq texnologiyag`a teńlestirildi.

60-jıllardıń ortalarında bul tu`sinik shet el pedagogikalıq islerinde keń tu`rde talqılandı. 1964 jıldan Angliyada «Pedagogikalıq texnologiya hám programmalaştırılǵ`an oqıw», Yaponiyada bolsa 1965 jıldan baslap «Pedagogikalıq texnologiya» jurnalları basılıp shıg`arıldı. Pedagogikalıq texnologiya máselelerin arnawlı u`yreniw ushın ilimiy mákemeler du`zildi. Mısal ushın aytatug`ın bolsaq , Angliyada pedagogikalıq texnologiya Milliy Keńesi du`zildi. Sonıń menen birge «Pedagogikalıq texnologiya» jurnalı shıg`a basladı. AQSh tıń bir neshe universitetlerinde, ilimiy Oraylarında pedagogikalıq texnologiya máselelerine u`lken itibar berilgen. 1971 jilda arnawlı «Oqıw

Kommunikatsiyası hám texnologiyasınıń Assotsiatsiyası» xızmet kórsete basladı. Házirgi ku`nde bul shólkemniń barlıq shtatlarda hám Kanadada 50 den ziyat punktleri islep tur.

Jaqında ulıwma yapon pedagogikalıq texnologiya Orayınıń Keńesi du`zilip, olar bul tarawda xalıqaralıq baylanıslar ornatiw menen bánt.

Didaktikanıń bul tarawına itibar barg`an sayın asıp barıwın 70-jıllarda ótkerilgen bir neshe xalıqaralıq konferentsiyalardan kóriwimizge boladı. Sonday xalıq aralıq konferentsiyalar 1966 jıldan baslap hár jılı báhárde Angliyada ótkeriledi. Onıń materialları «Pedagogikalıq texnologiya aspektleri» degen at penen shıg`arıladı.

Pedagogikalıq texnologiya eki bag`darda talqılandı hám rawajlandı:

1. Oqıw protsessine texnikalıq qurallardı qollanıw.
2. Oqıw texnologiyası mashqalalarınan baslap, pedagogikalıq texnologiyadan paydalanıw máselelerin óz ishine aladı.

Konferentsiya materiallarında jazılg`an áhmiyetli dálildi keltiriw orınlı: «eki tu`sinik-«pedagogika» hám «texnologiya» nı qosıw logikalıq jaqtan tartıswılarg`a sebepshi boldı. Sebebi, «texnologiya» sóziniń klassqa texnikanı kirgiziliw hám «degumanizatsiya» ideyası menen xarakterleniwi pedagoglardı gaplette qaldırıw mu`mkin.

Álbette, bul pikir málim dárejede durıs, adam hesh qashan «temir» mashinag`a tóbe bolmaydı. Bálkim onı jaratıp onı aqıllılıq penen basqaradı. Bul mashqalanıń pedagogikalıq tárepi ele jeterli dárejede u`yrenilmegen.

70-jıllarg`a kelip oqıw texnikaları menen tálim sıpatına erisiw mu`mkin emesligi belgili boldı.

1977 jıldı Budapeshtte ótkerilgen «Oqıtıw texnologiyası boyınsha xalıqaralıq seminarda» tálimdi texnologiyalastırıw protsessi menen baylanıslı faktorlar rus alımı S.Shapovalenko tárepinen tómendegishe belgilendi:

- texnikanı biliw hám tereń iyelew,

- audiovizual fondı bilıw hám tanıs bolıw,
- texnikalıq qurallardan paydalanıw metodikasın iyele7.

Biraq bul pikirdiń bir táreplemeli ekenligi kózge taslanadı. Mısal ushın Venger alımı L.Salam oqıtıw texnologiyasını keńeytiwge urnadı. Rejelestiriw, maqset analizi, oqıw-tárbiya protsessin ilimiy tiykarda shólkemlestiriw, maqset hám mazmung`a sáykes keletug`ın metodlar hám materailardı tańlaw tuwrıdan-tuwrı pedagogikalıq texnologiyanı joybarlastırıwdag`ı oqıtıwshınıń xızmetine tán ózgeshelikler dep táriyplenedi. Bug`an jaqın pikirler menen J.Tseller degen alım óziniń pikirlerin bildirip ótti. 70-jıllarg`a kelip shet ellerde texnikanıń rawajlanıwı hám oqıtıwdı komp`yuterlestiriwge baylanıslı pedagogikalıq texnologiyanıń eki tárepi ajratıp kórsetilgen halda izertlendi:

1. Oqıw protsessine texnikalıq qurallardı engizi7.
2. Ameliy máseleler sheshimin tabıwda bilimler sistemasınan paydalanıw.

Mısal ushın Yaponiyada bul dáwirde alıp barılğ`an izertlewler oqıw protsessin texnologiyalastırıwdıń birinshi jolı yag`nıy tálimniń jańa texnikalıq quralların jaratıw hám oqıw protsessine qollanıw menen baylanıslı bolğ`an. Bunday jag`day basqa bir qatar mámleketler ushın da xarakterli bolıp , pedagogikalıq texnologiyanıń ekinshi bag`darı- teoriyalıq-didaktikalıq tárepleri 80-jıllardıń basında AQSh hám Angliyada izertlew ob`ektine aylandı. Sebebi, «texnologiya» sózi keń mániste teoriyalıq bilimlerde ámeliyat maqsetine kóshiriw , bul protsesstiń anıq jolların islep shıg`ıw zárurıligi payda boldı.

Sonday etip, 80-jıllarda zamangóy pedagogikalıq texnologiyanıń mazmunın aydınlastırıwğ`a bolğ`an urınıwlar jánede dawam etti.

Jańa taraw 1977 jılda ashıldı. «Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasında» aktual` izertlew ob`ektine aylandı. Sonıń menen birge bul máselege g`árezsizliktiń dáslepki ku`nlerinen baslap qol urıldı. Bu`gingi ku`ni mámleketimizde pedagogikalıq texnologiya boyınsha kóplegen ilimiy konferentsiyalar ótkerilmekte. Álbette, bul quwnıshlı awhal.

1991 jil may ayında Samarqand mámleketlik universitetinde ótkerilgen «Joqarı oqıwdıń házirgi aktual` mashqalaları» joqarı oqıw orınları arasındag`ı ilimiy-metodikalıq konferentsiyasınıń ulıwma jıynalısındı «pedagogikalıq texnologiya kontseptual analiz» temasında bayanat islendi. Bayanatta oqıwdı texnologiyalastırıw protsessi sotsiallıq buyırtpa ekenligi aytıp ótildi. Pedagogikalıq texnologiya jańasha bag`darda talqın etildi.

Pedagogikalıq texnologiya máselelri boyınsha alımladıń pikirleri «Márifat», «Uchitel` Uzbekistana» sıyaqlı basılımlarda turaqlı tu`rde berilip barmaqta. (X.Abdukarimov, Fefelov, U.Nishonaliev 8.b.)

Pedagogikalıq texnologiya baylanıslı wazıypalardı anıqlawg`a háreket etemiz.

1. Kóp basqıshlı bilimlendiriw sistemasında pedagogikalıq texnologiyalardıń ornın tiykarlaw hám zárurli usınıslar islep shıg`ıw.

2. Zamangóy islep shıg`arıw, meditsina, ekonomika, ekologiya sıyaqlı taraw texnologiyalar menen pedagogikalıq texnologiyalardı turaqlı tu`rde jańalap barıw hám differentsiyalasqan jantasıw tiykarında olardı qollanıw kriteriyaların islep shıg`ıw.

3. Perspektivalı oqıtıw quralların jaratıw hám olarg`a su`yengen halda aldınıg`ı pedagogikalıq texnologiyalardı joybarlastırıw, ámeliyatqa engiziw, nátiyjesin anıqlaw.

4. Tiyisli wákillik basqarıw organları tárepinen oqıw mákemeleri xızmetine jańa pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw dárejesin qadag`alaw hám bahalaw.

5. Respublikamızdag`ı bilimlendiriw sistemasında xızmet kórsetip atırg`an professor-oqıtıwshılardı bilimin jetilistiriw hám qayta tayarlaw kurslarında aldınıg`a pedagogikalıq texnologiya, xabar texnologiyaları sıyaqlı jańa bilimler sisteması menen qurallandıırıwdı u`zliksiz shólkemlestiriw.

6. Joqarı oqıw orınları studentleri, ásirese qánige –pedagoglar ushın 20-saat kóleminde pedagogikalıq texnologiya teoriyası hám ámeliyatı boyınsha arnawlı kurs engiziw.

7. Respublikamızda xızmet kórsetip atırǵan dóretiwshi mug`allimlerdiń tájiriybelerin turaqlı u`yrenip barıw.

Aldıńǵı pedagogikalıq texnologiyalardı joybarlaw hám onı turmısqa engiziw máselesi mámleketimizde de rawajlang`an mámleketler qatarında jańa kárxana «Pedagogikalıq texnologiya Mámleketlik Orayı»n du`ziwdi talap etedi. Eger sonday Oray shólkemlestirilse ju`dá jaqsı bolar edi. :shinshi mırn jıllıqta oqıwshılarımız Watang`a sadıq, bilimge qızıǵıwshań , insanıylıq pazıyletlerdi iyelegen adamlar bolıp jetilisiwi kerek.

Pedagogikalıq texnologiya máselesin ámelge asırıwda shet tájiriybelerin u`yrenbesten bolmaydı. Sebebi, olar bul tarawda birqansha islerdi orınlag`an. Juwmaqlap aytqanda jańa pedagogikalıq texnologiya bul bilimlendiriwde jańa bolmastan ol uzaq tariyxqa iye.

Sebebi, sonda pedagogikalıq texnologiya bixeviorizm ideyalarına su`yenedi. Gárezsizlikke eriskennen soń ilimdi u`yreniwge keń jol ashıldı. Házirde İnternet tarmag`ı boyınsha du`nya mámleketleriniń pedagogikalıq texnologiyaların u`yreniwge imkániyatlar bar.

Bunnan on jil buring`ı baslawısh tálim oqıwshısı menen házirgi dáwir baslawısh tálim oqıwshısınıń arasında u`lken parq bar. Bizińshe házirgi dáwirde Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasında baslıwsh tálimge ayırıqsha itibardıń karatılıwında bolıp esaplanadı.

Prezidentimiz O`zbekstan Respublikası Oliy Májilisiniń ÁX sessiyasında sóylegen sózinde : «Eski tálimniń eń jaman ádeti baslıwsh tálimge ekinshi dárejeli is dep qarag`anıdadur. Ashıq aydın aytıwımız mu`mkin bilimi tómen mug`allimlerde birinshi klassta sabaq beretug`ın edi. Baslawısh tálimge pás názer menen qaralıwınıń sebebi sol , buring`ı du`zimde barlıq pedagogikalıq

texnikumlar hám bilim jurtları shólkemlestirilip, olar tiykarınan á-ń klass oqıtıwshıların tayarlaytuǵın edi.

Balalarımız qashannan baslap qanday etip , qanday usılda milliy qádiriyatlarımız, urp-ádetlerimizdi u`yretiwimiz, tereń aqlatıwımız kerek.

İlim-pán aldına uzaq mu`ddetke mólsherlengen strategik wazıypalardı qoyǵan. «Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması» ilimiy-metodikalıq, sotsial-ekonomikalıq, psixologiyalıq-pedagogikalıq, tariyxıy filosofiyalıq mashqalalardı sheshiwdi belgilegen.

Baslawısh klasslarda mashqalalı jag`daydardı jaratqanda balada pikirlew sharshag`anda oqıtıwshı oqıw oyın metodınan paydalanıw mu`mkin.

Oyın- ózbetinshe xızmet bolıp , oqıwshılar óz teńlesleri menen teń qatnasta boladı. Oyında oqıwshı ózin jámiyet ag`zası sıpatında tanıp, óziniń hám joldaslarınıń háreketlerin bahalaydı.

Aldıńǵı pedagogikalıq texnologiyalardı tálim sistemasına engiziw –dáwir talabı. Biraq bul dástu`riy tálim metodlarınan pu`tkilley uaz keshiw degen emes. Bálkim pedagogikalıq texnologiya elementlerin áste-áste oqıw xızmetine engiziw bolıp tabıladı.

Jańa ásir oqıtıwshı-pedagogı tálim-tárbiya protsessine bolǵan jańasha qarastırın qáleplestiriw ushın tómendegi qábiyletlerge iye bolıwı kerek.

Birinshiden, ol óz xızmetinde qábiyletli, zanagóy, ilimiy hám mádeniy progresstiń mánisin tereń tu`sine biliwi kerek.

Ekinshiden, EEM hám basqa oqıtıw texnikalıq qurallarınan oqıw protsessinde paydalana alıwı,

:shinshiden, milliy ideologiya hám bu`gingi ekonomikalıq reformalardıń mazmunın tolıq tu`sinip jetken bolıwı kerek.

Eger oqıtıwshı joqarıdagı talaplarg`a juwap bere almasa, sabaqlıqlarımız, oqıwdıń mazmunı qanshelli pisik hám aldıńǵı pedagogikalıq texnorlogiyalar

teoriyalıq hám ámeliy ichlep shıg`ılmasın, eski qalıpten shıqpay sabaq ótilse, tabısqa erisip bolmaydı.

Ásirese, oqıw protsessinde aldınǵı pedagogikalıq texnologiyanıń «Klaster», «Zigzag», «Venna diagramması», «Aqılıy xu`jim» , «Kishkene toparlarda islew» strategiyalarınan paydalanılǵanda oqıwshılar oqıtıwshı menen birge teń xızmet kórsetedi. Eger oqıwshı óz-ózin oqıtısa, bala-balanı jeke tártipke u`yretse, oqıw materialınıń 900` protsenti ózlestiriledi.

Joqarıda aytıp ótken pedagogikalıq texnologiya elementlerin qolanıwdan aldın, mug`allimler olar haqqında teoriyalıq mag`lıwmatlarga iye bolıwı kerek. Bunıń ushın aldınǵı mug`allimlerimizdiń is-tájiriybelerin respublikalıq gazeta, jurnallarda basıp shıg`arıp, keń en jaydırıw lazım.

Juwmaqlap aytqanda , házirgi ku`nde aldınǵı pedagogikalıq texnologiyanı ámelde qollaw ushın baslawısh klasslarda islep atırǵan hár bir pedagog-oqıtıwshı arnawlı seminarlardan ótkeriliwi kerek. Tayarlang`an sabaqlıqlar aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalar talaplarına say tu`rde qayta kórip shıg`ıw mu`mkin. Baslawısh klasslarda aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalar boyınsha oqıw ádebiyatların kóbeytiwge itibar qaratılса, bar bolg`an mashqalalardı sheshiw áhmiyetli faktorlardan biri bolıwı mu`mkin.

Hár bir mektepte materiallıq bazanı jaratıw lazım. Oqıwda jańa pedagogikalıq texnologiyanı tolıq engiziw ushın barlıq oqıtıwshılar komp`yuterde islew texnologiyasın jetilistiriw kerek. Hár bir oqıtıwshı bilimin jetilistiriw kurslarınan ótiwi maqsetke muwapıq.

Aldınǵı pedagogikalıq texnologiya nátiyjeleriniń monitoringini ótkerip , turaqlı tu`rde jańalıqlardıń tabıslı engiziliwine tásir kórsetiwi mu`mkin.

II-BAP. Oqıwshılardıń sabaqtan tis waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıwdıń forma hám metodları

2.1. Bos waqıt hám onı shólkemlestiriwdıń jolları

Sabaqtan bos waqıtlardan paydalanıw kórsetkishleri

Házirgi waqıtta pedinstitut oqıwshılardıń ózleriniń sabaqtan bos waqıtlarını qalay paydalanıp atır.

Bul máseleni anıqlaw ushın ilim-izertlew metodlarınan baqlaw, gu`rriń, anketa metodlarınan paydalandıq. Biz anketa metodı arqalı studentlerge 2007-jılı yanvar-2010jılı yanvar aylarında sorawlar berip olardan juwaplar alıp , olardıń sabaqtan bos waqıtların qalay paydalanıp atırǵanlıǵın anıqlaw mu`mkinshiligine iye boldıq. Anketa sorawları tiykarınan baslawısh tálim tárbiya fakul`teti studentlerine tarqatıldı. Ol óz ishine tómendegishe sorawlardı qamtıdı.

1. Ku`nlik rejimińiz bar mA?
2. Saat neshede wyqıdan turasız?
3. Azańǵı gimnastika hám juwınıwg`a qansha waqıt ketedi?
4. Kórpe-tósek jıynawg`a neshe minut sarplanadı?
5. Azańǵı awqatlanıwg`a qansha waqıt ajıratasız?
6. Kiyiniwge, taranıwg`a neshe minut jumsaysań?
7. u`yden institutqa shekemgi jolg`a qansha waqıt ketedi?
8. Instituttan u`yge shekem neshe minutta kelesiz?.
9. Tu`ski awqatlanıwg`a qansha waqıt ajıratasız?
10. Tu`ski awqatlanıwdan soń ne isleysiz hám qansha waqıt?
11. Ulıwma sabaq tayarlawg`a neshe saat ajıratasız?.
12. Ulıwma u`y jumıslarına qansha waqıt ketedi.
13. Qaysı kitapxanada kóbirek shug`ıllanasız.
14. Keshki awqatlanıwg`a qansha waqıt ketedi.
15. Keshki awqatlanıwdan soń ne isleyseń.
16. Ulıwma televizor kóriwge neshe saat ajıratasań.
17. Qanday telekórsetiwlerdi kóp kóresiz.
18. Qanday informsatsiyalıq bag`darlama kóresiz.

19. Saat neshede wyıqlawg`a jatasız.

20. Turmısqa shıqqansızba (u`ylengensızbe).

Anketa sorawlarına juwap qaytarıwg`a 1991-jılı 204 student, al 2001 jılı 184, jámi 388 student qatnastı. Ulıwma olardan 7760 juwap alındı. Studentlerdiń juwapların inabatqa ala otırıp, biz tómendegilerdi anıqladıq.

1991 jılı 92, yag`nıy 45,5 %, al 2001 jılı 149 yamasa 81 % studenttiń ku`nlik rejiminiń bar ekenligi málim boldı. Sonday-aq 1991 jılı 112 (54,6%), 2001 jılı 35 (19%) studenttiń ku`nlik rejiminiń joq ekenligi belgili boldı. 1991-jılı «Rejimim bar» degen 92 studentten 70 studenttiń 2001 jılı 184 studenttiń 109 mın kópshilik waqıtlarda ku`nlik rejiminiń buzılıw faktleri biz baqlaw hám gu`rriń metodları arqalı málim boldı. Oqıwdag`ı sabaq kestesiniń jiyi-jiyi ózgergiliwine hám de ku`tilmegen jag`dayg`a baylanıslı ku`nlik rejiminiń tez-tez buzılıp turıwına jol qoyatug`ınlıg`ın gu`rrińlesken studentlerimizden 1991-jılı 80, 2001 jılı 156 student aytıp berdi. Al ku`nlik rejimdi heshqanday saqlamaytug`ın studentlerdiń ózlerine ku`nlik rejimdi du`ze almawınan sebebin anıqlaw ushın baqlaw ju`rgizgenimizde, olardıń geyparalarınan bir ku`nde islenetug`ın jumıslardı, isháreketlerdi, dem alıwları izbe-iz jobalastıra almawınan, ag`ayın-tuwg`anlarınıń u`ylerinde, tólemli jaylarda turıwı sebepli, qolaylı sharaytlardıń bolmawınan hám tag`ı basqa sebeplerden ekenligi belgili boldı.

Anketa sorawları arqalı biz studentlerdiń azanda wyqıdan turıw waqtın anıqlag`anımızda ayırım studentlerdiń u`yiniń alıs ekenligi, azanda erte oyanatug`ınlıg`ı, birazlarınıń u`yeleriniń pedainstitutqa jaqın bolg`anlıg`ı sebepli keshlew turatug`ınlıg`ı, al ayırımlarınıń u`yi jaqın bolıwına qaramastan azanda erte turıw faktleri bizge málim boldı. Máselen:, azanda w de wyqıdan oyanatug`ın studentler 1991 jılı 97, (47,6%) saat 6, 30 da, 56 (27,4%) azanda erte 6 da wyqıdan oyanıwshılar 31, (15,2%), saat 7,15 te wyqıdan turıwshılar 16 (7,8%), al ayırım studentlerdiń azanda ju`dá kesh turatug`ınlıg`ı anıqlandı. 4 studenttiń azanda 7,30 da wyqıdan turatug`ınlıg`ı málim boldı. Bul ulıwma 1991-jılı izertlewshi oqıwshılardıń (1,9%) in quraydı. Al 2001-jılı saat 6.00da qh

(20,6%), 6,30 da 57 (31%), 7,15 te 4 (2,15), 7,30 da 14 (7,65) hám 8.00 de 1 studenttiń g`ana (0,5%) uydıdan turatug`ınlıg`ı málim boldı.

Demek, 10 jıldan keyin dáslepki anketa sorawlarına juwap alg`an studentler menen sońg`ıların salıstırğ`anımızda aytarlıqtay ózgeristiń joq ekenligi birden kózge taslanadı.

Azańg`ı juwınıwdıń, dene shınıqtırıwdıń adamnıń den-sawlıg`ı ushın ju`dá paydalı ekenligi hámmege málim.

Alıng`an juwaplardı hár tárepleme u`yrene otırıp , biz oqıwshılardı juwınıwg`a hám azańg`ı gimnastikag`a qansha waqıt ajratqanın anıqlaw mu`mkinshiligine de iye boldıq. Studentlerdiń ayırımları azańg`ı juwınıw hám dene shınıqtırıw ushın kóp waqıt jumsasa, birazlarınıń ju`dá az waqıt ajratatug`ınınıg`ı málim boldı. Máselen, azańg`ı gimnastika hám juwınıw ushın 1991-jıldıń 106 oqıwshı (51,8%) 15 minut, 46oqıwshı (32,5%)- 20minut, oqıwshı (5,3%)-25 minut, 37oqıwshı (18,5%) 30 minut waqıttı sarplaytug`ınınıg`ı málim boldı. Al n oqıwshı bolsa, azańg`ı gimnastika hám aat waqıt ajratqan. Bul barlıq izertlewshi studentlerdiń 1,9% inee teń.

Biz baqlaw hám gu`rriń metodlarınıń járdemi menen geypara oqıwshılardı azanda awqatlanbay oqıwg`a keletug`ınınıg`ı faktlerin de anıqladıq. G. hám S. ismli studentelrdiń ózleriniń ó minut ta bolsa zıyatraq uyuqlawı ushın geypara waqıtları azıńg`ı awqatların tárk etetug`ınınıg`ı gu`rrińlesiw arqalı málim boldı.

Kiyiniw mádeniyalılıqtıń bir belgisi. Studenttiń tazalıqtı, gigienanı saqlay biliwi den sawlıg`ı ushın og`ada paydalı. Anketa sorawlarına qaytarılğ`an juwaplardı analizlew arqalı biz 199á jılı 57oqıwshılardıń (28%) , taranıw, boyanıwg`a 10minut waqıt ajratqanın, al nwsiniń (23%)-15 minut, 48iniń (23,5%)-20 minut, 14 iniń (6,9%)-25 minut, 36 sınıń (17,6%) 30minut waqıt jumsaytug`ınınıg`ın, tek g`ana 2 oqıwshılardıń (0,9%) 1 saattan aslam waqıt ajratqanlıg`ınıń gu`wası boldıq.

Al 2001 jılı 52Oqıwshılardıń (28,2%) 10 minut, 51iniń (27,7%) 15 minut, n`siniń (25%)-20minut, winin (3,8%)-25 minut, 22siniń (11,1%)-30minut, 2iwiniń (1,1%)-45minut hám 4iniń (2,2%)-60 minut waqıt ajratqanlıg`ın anıqlaw

imkániyatına iye boldıq. Alıng`an juwaplardı salıstırıp kórgenimizde 10 jıl dawamında máseleniń bul tárepine jaslarımızdıń kemirek kewil bólgeligin bilemiz.

Baqlaw hám gu`rriń metodlarınıń járdemi menen biz , u`yi alıs studentlerdiń jol ushin kóp waqıt ajıratatug`ınlıg`ın, al jataqxanada yamasa u`yi jaqın jerde jaylasqan studentlerdiń jol ushin az waqıt jumsaytug`ınlıg`ın bilip aldıq. Sonday-aq bazar ekonomikasına baylanıslı kópshilik studentlerdiń oqıw korpusına jaqın jerlerden tólemli jaylarda turıp atırg`anlıg`ınıń gu`wası boldıq. Studentler haqqında fakul`tet dekanatında turg`an 200á jılg`ı mag`lıwmat boyınsha qń iniń u`yinde, á0u` sınıń ag`ayın u`yinde, áqq tólemli jaylarda, tek g`ana turatug`ınlıg`ı málim boldı.

Anketa sorawlarına kóz jiberip qarasaq , studentlerdiń instituttan u`yge shekem jol ushin jumsaytug`ın waqtı menen institutqa keliw ushin ajıratqan waqıtnan bir qansha ajıratılıp turatug`ınlıg`ın anıqladıq. Azańg`ı jol ju`riw menen tu`ski jol ju`riwdiń bir-birinen ajıralıp turıw sebepleri-geypara oqıwshılardıń sabaqtan soń arqayınlasıwınan dárek beredi.

Oqıwshılardıń awqatlanıwdan soń ne menen bánt bolatug`ınlıg`ı anketa sorawlarına qaytarg`an juwaplarınan málim boldı. Máselen, bunnan 10 jıl ilgeri tu`ski awqatlanıwdan soń 73 (35,7%) dem alatug`ın bolsa, 94 i (46%) u`y jumısları menen shug`ıllanadı eken, al 29 (14,4%) kelesi sabaqqa tayarlanatug`ın bolsa, 8 iniń (3,9%) kitapxanalarda óz betinshe shug`ıllanatug`ınlıg`ı málim boldı. Al 2001-jılı 62 (33,7%) tu`sik awqattan soń dem alatug`ınlıg`ı, u`óiniń (35,3%) u`y jumısları menen shug`ıllanatug`ınlıg`ı, qhiniń (20,6%) kelesi ku`ngi sabaqqa tayarlanatug`ınlıg`ı 19 ınıń (10,3%) kitapxanalarda shug`ıllantug`ınlıg`ınıń gu`wası boldıq.

Anketa soarwlarına qaytarg`an juwaplarg`a qarap otırıp, biz pedisntitut oqıwshılardıń sabaq tayarlaw qansha waqıt jumsaytug`ınlıg`ın bilip alıw mu`mkinshiligine de iye boldıq. Máselen, 1991-jılı 40student ulıwma sabaq tayarlawg`a (19,6%) 2 saat waqıt ajıratsa , 97 si (47,5%) 2 saat waqıt sarplag`an, al 49 student (24%) q saat waqıt bolg`an bolsa , 18 i (8,8%) 4 saat waqıt

ajiratqan. Al 2001 jilg`a kelip bul kórsetkish tómendegishe ózgeriske ushirag`an. Máselen, 2001 jilulıwma sabaq tayarlawg`a izertlewshi oqıwshılardıń 71 i (38,6%)-1 saat, 75 i (40,7%)-2 saat, 20 sı (10,8%) -3 saat, 10ınıń (5,4%)-4 saat waqıt ajiratqanlıg`ı anıqlanıp edi. Bunan 10 jil aldınǵı oqıwshılardıń menen salıstırǵanda 4,3% studenttiń (8) 4 saattan da kóbirek waqıt ajiratqanlıg`ı bizdi quwandırdı. Bul kórsetkish 1991-jilg`ı izertlew jumısımızda óz sáwleleniwın tappadı.

Oqıwshılardıń u`y jumısların isleymew. Ísele qansha waqıt ajiratadı-degen sorawda bide qızıqtırdı. Alınǵan mag`lıwmatlar boyınsha ulıwma u`y jumısları ushın 1991-jılı wń studenttiń (36,2%)-1 saat, 46 (22,5%)-2 saat, qáiniń (15,1%) - 3 saat, 48 iniń (23,6%)-4 saat hám 5 (2,4%) -ósaattan waqıt ajıartqanlıg`ı málim boldı. 2001 jilg`a kelip , bul kórsetkish basqasha tu`s aldı. Máselen, 120 student (62,2%) u`y jumıslarına barlıg`ı bolıp 1 saat, 30 i (16,3%) -2 saat, 20 sı (10,8%) 3 saat, 7 (3,8%) studenttiń 4 saattan da zıyatlaw waqtınıń ketetug`ınılıg`ın anıqladıq. Gu`rrińlesip kórgenimizde ayırım student qızlardıń erte turmısqa shıǵıw sebeplerinen kóbirek u`y jumısları menen bánt bolat`ug`ınılıg`ı belgili boldı.

Sonıń menen birge anketa juwaplarına su`yene otırıp, biz pedainstitut studentleriniń qaysı ktapxanalarda kóbirek óz betinshe shug`ıllanatug`ınılıg`ın da anıqladıq. Máselen, 1991-jılı 70 (34,3%) respublikalıq, 8 studenttiń qalalıq 54 (26,5%) institut, universitet kitapxanalarında, oqıw zallarında shug`ıllanatug`ınılıg`ı hám 72 studenttiń (33,9%) u`yindegi jeke kitapxanada óz betinshe tayarlanatug`ınılıg`ı málim boldı. Al 2001 jılı bolsa 33 studenttiń (18,0%) rsepublikalıq, g`u`sınıń (14,1%) qalalıq, 118 iniń (64,2%) institut, universitet kitapxanalarında oqıw zallarında tayarlanatug`ınılıg`ı hám tek g`ana 7 (3,8%) studenttiń u`y kitapxanasında sabaq tayarlanatug`ınılıg`ı anıqlandı.

Ayırım oqıwshılardıń keshki awqatlanıwı ushın ju`dá kóp waqıt sarplaytug`ınılıg`ı bizge anketa juwapları arqalı hám gu`rriń metodi menen anıqlandı.

Sonın menen birge oqıwshılardıń keshki awqatlanıwdan soń ne menen bánt bolatug`ınılg`ın anıqladıq. Máselen, 1991 jılı 35 studenttiń (17,3%) keshki awqatlanıwdan soń dem alsa, 70 si (34,3%) u`y jumısları menen shug`ıllanadı eken. 44 student sabaq tayarlaw menen bánt bolsa, 55 i (26,9%) televizor kóriw menen bánt bolatug`ınılg`ı málim boldı. Usınıń menen birge izertlew nátiyjesinde studentlerdiń keshte qanda telekórsetiwlerdi kóretug`ınların anıqladıq. Anketa hám gu`rrińlesiw metodlarınıń járdemi menen bizge ayırım studentlerdiń informatsiyalıq bag`darlamalardı kóriwge onsha itibar bermeytug`ınılg`ı belgili boldı.

Alıp barılg`an izertlewler nátiyjesinde oqıwshılardıń shın máisinde ku`nlik rejiminiń joq ekenligi belgili boldı. Ne sebepten ku`nlik rejim saqlanbaydı. Bizin qaraqalpaq xalqı áwelden ku`nlik rejimdi saqlawg`a u`yrengebe7.

Anketa sorawlarına ulıwma qaytarılg`an juwaplardan g`ńá oqıwshılardıń (45,1%) ti ku`nlik rejiminiń bar ekenligi, al 147 studenttiń (54,9%) ku`nlikrejiminiń joq ekenligi anıqlandı. 241 iniń ishinde 172 oqıwshılardıń ku`nlik rejiminiń buzılıw faktleri gu`rrińlesiwler arqalı málim boldı. Bunıń sebepleri kópshilik oqıwshılardıń awılına qaytıwı, sabaq kestesiniń ózgeriwi, tag`ı da basqa sebeplerge baylanıslı eken.

2.2. Aktiv bos waqıt hám aktiv emes bos waqıtın áhmiyeti

Bos waqıtın ózi aktiv hám aktiv emes bolıp bólinedi. «Aktiv» bos waqıtqa jeke adamnıń mádeniy-turmıshıq zárúrlikleri, sem`ya ag`zalarınıń tileklerine qaray dúziletug`ın is-háreketlerge ayıladı. Jámiyetlik paydalı hám dóretiwshilik xızmetten tısqarı biykarshılıq penen ótkeriletug`ın waqıt aktiv emes bos waqıt bolıp esaplanadı. Buni biz anketa sorawlarına juwaplardan ku`riwimizge boladı.

Biz anketa juwapların analizley otırıp , rejimi bar oqıwshılar menen rejimdi saqlamaytug`ın studentlerdiń neshe saat bos waqıtı bolatug`ınlıg`ın salıstırıp kórip, onı anıqlaw mu`mkinshiligine iye boldıq. Mısal ushın oqıwshılar jataqxanasında turatug`ın» .isimli rejimi joq student penen óz u`yinde turatug`ın B. isimli rejimdi saqlaytug`ın studenttiń ku`nlik rejimlerin salıstırıp kórieyik.

Rejimi bar «B»	Rejimi joq «G»
1 Azanda uyqıdan turıwı	-6.00 -7.17
2. Azańg`ı gimnastika hám juwınıwg`a	
Ajıratqan waqıtı	-30 min -15 min.
3. Kórpe-tósek jıynawg`a	
ajıratqan waqıtı	-2 min - 3 min.
4. Azańg`ı awqatlanıw ushın	-30min - áó min
5. Kiyiniw, taramıw,boyanıw	
Ushın	-30 min - 10 min
6. U`yden institutqa shekemgi jol	-qó min -3 min.
7. Instituttan u`yge shekemgi	-40 min -5min.
8.Tu`ski awqatlanıw ushın	-30 min - 20min.
9. Tu`ski awqatlanıwdan soń	
A) dem alıw	-30 min -2 saat
B)kitap oqıw	-20 min - 60 min
V)sabaq tayarlaw	-2saat -1,5 saat
G)u`y jumısların islew	-1 saat -25 minut

D) gazeta jurnal oqıw	-25 min	- 20 min
10. Ulıwma sabaq tayarlaw ushın	– 3,4,5 saat	- 2 saat
11. Ulıwma u`y jumıslar ushın	-1,5 saat	-3 saat
12. Kitapxanada shug`ıllanıw, res-Publikalıq, institut kitapxanası hám oqıw zalları, jeke u`y kitapxanası		
13. Keshki awqatlanıw ushın	-40 minut	-30 minut
14. Keshki awqatlanıwdan keyin:		
A) u`y jumısları ushın	-30 minut	-30 minut
B) dem alıw	-30 minut	- 2saat
V) Gazeta-jurnal oqıw	-15 minut	-30minut
G) televizor kóriw	1,5-2 saat	-kórmeydi
D) radio, magnitofon tıńlaw	-20minut	-tıńlaydı
E) kelesi sabaqqa tayarlanıw	-1,5 saat	-35-40 min
15. Sport penen shug`ıllanıwı:		
Shashka, gimnastika		shug`ıllanbaydı
16. Ulıwma televizor kóriwge	1,5-2 saat	kórmeydi
17. Hárqıylı telekórsetiwlerdi kóriwi		
18. Informatsiyalıq bag`darlamalardı kóriwi		
19. Uyıqlawg`a jatıw waqtı	11.00.	-11.30
20. O`zu`yindeturadı	st. jataqxanasında	

Ku`nlik rejimdi saqlaytug`ın studentlerdiń ku`nine 2.30.-3.30 saat waqtı bos boladı, al ku`nlik rejimi joq studentlerdiń ózlerine bos waqtı taba almaytug`ınlıg`ı belgili boldı.

Sonday-aq er balalardıń qız balalarg`a qarag`anda bos waqtılarınıń kóp bolatug`ınlıg`ı da anıqlandı. Máselen, tu`ski hám keshki awqatlanıwdan soń qızlar u`y jumısına (qazan tabaq juwıw, u`y ishın jıynastırıw 8.t.b.) ju`dá kóp waqtın u`y jumıslarına sarplaydı, al er balalar bolsa dem aladı, gazeta-jurnallar oqıydı, televizor kóredi, 8.t.b.

Oqıw waqtında tu`ste awqatlanıw biraz studentler ushın qıyın, sebebi u`lken tánepis 30 minuttıń ishinde awqatlanıp u`lgere almaydı, asxana birde islese

birde islemeydi. Islegen jag`dayda da studentlerdiń kóp bolıwına baylanıslı gezek ku`tedi. Nátiyjede ayırım studentler q-parag`a keshigip keledi.

II-BAP. Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw metodikası

3.1. Oqıwshılardıń ku`n tártibin shólkemlestiriw

Biz studentlerdiń sabaqtan bos waqıtlarınan paydalanıwın izertlew maqsetinde ju`rgizilgen jumıslarımızdıń nátiyjesinde turmısqa shıqpag`anlardıń ku`nlik rejiminde ayırmashıqlar bolatug`ınlıg`ın anıqlaw mu`mkinshiligine iye boldıq.

Anketa juwapları hám gu`rrińlesiw metodı menen bizge,turmısqa shıqqan qızlardıń, ulıwma student qızlardıń bos waqıtlarınıń kópshilik bólegin uy jumıslarına arnayıtuğ`ınlıg`ı belgili boldı. Máselen, kópshilik student tuski hám keshtegi awqatlanıwdan soń uy jumısları menen bánt boladı. Mine usınıń sebebinen ulıwma sabaq tayarlaw hám u`y tapsirmaların orınlaw ushın, radio-televizor informatsiyalıq bag`darlamalardı kóriwge, óz betinshe kitapxanalarda tayarlanıwg`a az waqıt qaladı. Bul turmısqa shıqpag`an student qızlardın uy jumıslarına jumsag`an waqtınan parq qıladı. Buni joqarıda salıstırılıp kórilgen analizdende biliwge boladı. Anketa sorawları juwaplarınan studentlerimizdiń uy tapsırmasına hám kelesi sabaqqa tayarlanıw ushın qansha waqıt ajıratqanlıg`ın anıqladıq. Kópshilik pedinstitut studentleri u`y tapsırmasın hám kelesi sabaqqa tayarlanıwg`a az waqtsit ajıratadı. Máselen, ku`nlikrejimi bar student ulıwma sabaq tayarlawg`a hám u`y tapsirmaların orınlawg`a bir ku`nde g`,ó-q saat waqıt ajıratqan bolsa, al rejimi joq studentler ulıwma sabaq tayarlaw ushın á-1,5 saat waqıttı jumsag`an. Sonıń menen birge tek sessiya waqıtında g`ana sabaq tayarlaytuğ`ın studentelrdiń bar ekenligin biz gu`rrińlesiw metodı arqalı anıqladıq.

Az waqıt ishinde barlıq oqıw materialların oqıp shıg`aman dep kópshilik studentler qıynalıp qaladı, olardıń kópshiligi oqıw materialların az waqıt ishinde ózlestire almay sessiya waqıtında tómen baha yamasa jeterli dárejede reyting ballın toplay almaydı.

Biz jumısımızdıń nátiyjelerin esapqa ala otırıp, pedinstitut studentleri ushın tómendegishe ku`nlik rejiminiń u`lgisin usınamız.

1.Azanda oyanıw

-6.00

2. Azańg`ı gimnastika hám gimnastika	
Kórpe-tósek jıynaw	-6.00-6.30.
3. Azańg`ı awqatlanıw	-6.30-7.00.
4.Kiyiniw, taranıw, boyanıw	7.00-7.30
5.İstitutqa barıw	7.30-8.30
6.Oqıw	8.30.-13,50
7.Tu`ski awqatlanıw	11,50-12.20
8.U`yge qaytıw	13,10-14,50
9.Tu`sten keyingi dem alıw	14,50-15.20
10.Sabaqqa tayarlanıw	15.20-19.00
1. U`y jumısları , keshki awqatlanıw	19.00-22.30.
12. Juwınıw, wyqıg`a tayarlanıw	22.30-23.00
13.Uyıqlaw	-23.00

Shembi ku`ngi rejim (u`lgi)

1.Azanda oyanıw	-6.00
2. Azańg`ı gimnastika hám gimnastika	
Kórpe-tósek jıynaw	-6.00-6.40.
3. Azańg`ı awqatlanıw	-6.40-7.10.
4.Kiyiniw, taranıw, boyanıw	7.10-7.30
5.İstitutqa barıw	7.30-8.30
6.Oqıw	8.30.-13,50
7.Tu`ski awqatlanıw	11,50-11.20
8.U`yge qaytıw	13.50-17.00
9.Tu`sten keyingi dem alıw	17.00-18.00
10.Keshki awqatlanıw	18.00-19.00
11. Televizor kóriw, gaz.jurnl.oq	19.00-22.30.
12. Juwınıw, wyqıg`a tayarlanıw	22.30-23.00
13.Uyıqlaw	23.00

Ekishembi ku`ngi rejim (u`lgi)

1. Azanda oyanıw	-7.00
2. Azańg`ı gimnastika hám gimnastika	
Kórpe-tósek jıynaw	-7.00-8.00.
3. Azańg`ı awqatlanıw	-8.00-8.30.
4. Kiyiniw, taranıw, boyanıw	8.30-9.00
5. U`y jumısları	9.00- 12.30
6. Tu`ski awqatlanıw	12.30.-13.30
7. Tu`ski dem alıw	13.30-14.00
8. Mádeniy dem alıw	14.00-17.00
9. Sabaq tayarlaw	17.00-18.30
10. Keshki awqatlanıw	18.30-19.00
11. Televizor kóriw, gazeta.jurn	19.00-22.30.
12. Juwınıw, wyqıg`a tayarlanıw	22.30-23.00
13. Uyıqlaw	23.00

3.2. Mektepten tis jumislarda waqıttı u`nemlew boyınsha ámeliy másláhátler

Biz studentlerge waqıttı u`nemlew boyınsha tómendegishe ámeliy másláhátlerdi beriwdi maqul taptıq. bul ámeliy másláhátler turmısta anıq óziniń paydasın tiygizedi. Sonıń ushın da hár bir student usı másláhátlerden durıs paydalan alsa, keleshekte ol jetik maman kadr bolıp jetilisiwine gu`man joq.

Waqıttı u`nemlew boyınsha ámeliy másláhátler

U`YDE

Azanda uyqıdan turg`anda

Ku`nde azanda belgili bir waqıtta óziń erte oyan. O`zińe qolaylı ku`ndelikli rejim du`z. Ku`ndelik rejim boyınsha is tut. Uyqıdan oyanıp bolıp kerilip jata berme. Waqıttı bosqa ótkermey, ornıńnın tez tur. Sebebi, xalqımızda «Erte turg`anniń ırısqsı artıq» degen naqıl sózi bar.

JUWINGANDA

Ku`nde azanda qolıńdı, sońınan bet-awzıńdı, moyınlarıńdı sabınlap juw. Tisińdi tazalawdı umıtpa. Juwınbay turıp, qolıńa saat taqpa. Onı qaytadan sheshiw ushın waqıt ketedi. Oqıwg`a keshikpew ushın waqıttı u`nemle.

AWQATLANGANDA

Dástu`rxan basına otırmastan aldın qolıńdı juwıp kel. Awqatlanıp otırıp sóyleme, kóp waqıt ótkermey , baratug`ın dejerińe asıq. Waqıtan utaman dep awqatlanıp otırıp kitap, gazeta , jurnal oqıma, sabag`ıńdı tayarlama. Bul islerge belgili waqtıńdı ajırat.

KIYINGENDE

Kiyingende kiyimlerińdi reti menen kiy. Máselelen: qıs ku`nleri bolsa, dáslep kóylegińdi, shalbarıńdı kiyip bolg`annan soń , kostyumińdı kiy, sońınan ayaq kiyimińdi kiyip bolg`annan soń pal`tońızdı kiyiń. Kerisinshe, dáslep pal`tonı kiyip, keyin ayaq kiyimińdi kiyetug`ın bolsań waqıt kóp ketedi, ayaq kiyimdi kiyiw ushın tag`ı ustki kiyimdi sheshiwge tuwrı keledi. Kiyimlerdi utyuglewge waqıt joq dep mırjum-tırjum qılmay, ustki kiyimlerińe qarap ju`r.

JOLDA OQIWGA BARATIRGANDA

u`yiń oqıw ornına jaqınıraǵ bolsa, avtobustı kóp ku`tpey-aq jayaw barg`an paydalı.

SABAQ TAYARLAGANDA

Ku`nde sabaq tayarlawǵa belgili bir waqıt ajırat. Oqıwdanu`yge kelgennen soń , awqatlang`annan soń, lektsiyalardı bir qatar oqıp shıq. Sol ku`ni oqıǵan lektsiyanı , kóp waqıt jibermeı, óz waqtında oqı. Bolmasa, bir-eki ku`n ótkennen soń , jazg`anıńa óziń tu`sinbey qalasań. Sabaqtı erteń-aq tayarlayman da dep biykardan-biykarg`a kinolarg`a tez-tez bara berme. Onıń da óz ornı bar.

«O`mirdi biz bu`gin-erteń dep izge shegiremez, al ol ótip ketedi» dep danıshpan Seneka biykarg`a aytpag`an.

u`yge qol-kómegińdi tiygizgende

Bul islerge de belgili bir waqıttı ból. Sabaq tayarlayman , u`yge kómeklesiwge qolım tiymeydi , de pata-anańdı renjitpe. Waqıt joq emes , al waqıt álbette bar, bul hárkimniń ózine baylanıslı. u`yde qolınan keleteug`ın, ku`shiń keletug`ın jumıslardı isley Ber. Ata-ananıń sennen kómek sorawın ku`tip otırma. Waqıttı ótkermey, olarg`a járdem bere ber. u`y jumısların islewge jalqaw bolma. u`yge kómeklesemen dep sabaq tayarlawdı umıtpa. Álbette, bulardı óz waqtında islegen maqul.

OQIW ORNINDA

Sabaq waqtında

Sabaqqa óz waqtında keshikpey barıwǵa ádetlen. Partada du`ziw otır, mug`allimge qara. Lektsiyanı dıqqat penen tuńlap, Bergen tapsırmasın puxta , waqtında orınlawǵa ádetlen.

Lektsiyanı jazg`anda óziń tu`sinetug`ında etip qısqartıp jazg`an maqul. Sebebi, mug`allimniń aytqan sózlerin u`lgertip jazıwǵa waqıt boladı. Lektsiyanı doslarımnan –aq kóshirip alaman dep, sabaqta waqtıńdı biykarg`a ótkerme.

Tánepiste.

Tánepiste jaman ádetlerdi islewge u`yrenbe. Máselen, nasıbay atıw, shılım shegiw menen shug`ıllanba. Bul álbette, student ushın ulıwma zıyanlı ádet. Bunıń

ornına basqa paydalı isler menen shug`ıllan. Bolıp ótken sabaq u`stinde óz doslarıń menen gu`rrińles. O`z waqıtında bolatug`áın sabaqqa kirip otır, keshikpe, sarras bol.

Asxanada

Awqatlanbastan burın qolıńdı juwıwdı umıtpa. :lken tánepiste studentler asxansına barg`anda , waqıt jete-jetpeyme, sog`an qarap is tut. Eger waqtıń az bolsa, studentler bufetinde tez awqatlanıwg`a boladı. Waqtında awqatlanıp bolıp, sabaqqa keshikpey barıwg`a ádetlen.

Oqıwdan qaytg`anda

Sabaqtan shıqqannan soń eger záru`rli jumıslarıń bolmasa tuwrnı u`yińe qayt. Arqayınlaspa. Eger waqtıń az bolsa, avtobustı ku`tpey aq jayaw barg`anıń maqul. Biykardan-biykarg`a kóshelerde ju`rme. Studenttiń kóbinese óz betinshe tayarlanıw kerekligin yadıńnan shıg`arma.

Jámiyetlik islerge, bayramlarg`a qatnasqanda

Bayram keshelerine studentke jarasıqlı formada barg`an maqul. Bug`an da belgili bir waqıt mólsherle.

Sálemleskende hám sóyleskende

Auditoriyag`a kirgennen soń, doslarıńa sálem Ber. Eger waqtıń ganiymet bolsa, qol alıspay-aq «assalawma áleykum» deseń boladı. Sabaq waqtında sóylesip, ózińniń hám basqalardıń waqtın biykarg`a bostan-bosqa ótkerme.

Telefon arqalı sóyleskende

Telefon arqalı qısqa tu`rde sóylesken maqul. Waqtıttı qádirley bil. O`zińe tanıs adamlarıń, doslarıńniń u`ylerine azanda erte tu`nde jatar aldında, tu`n jarpında biykardan-biykarg`a áytewir nárselerdi báne etip qońıraw etpe.

Jámiyetlik transporta

Avtobus, trolleybusqa, tramvayg`a minerde , óz náwbetiń menen minige ádetlen. Minip bolg`annan soń kóp waqıt ótkermey билет Al.

Kinoteatrda

Kino-teatrlarg`a barg`anda ózińdi jaqsılap tártipke keltirip al. Kinog`a yamasa teatrg`a barsań keshikpey , waqtınan burın bar.

3.3.Sabaqtan tıs jumıslarda baslawısh klass oqıwshıların milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlardı hu`rmet etiwge u`yretiwdiń usılları

Qaraqalpaq xalqınıń awız eki dóretpelerinde xalqımız-dıń tariyxı, onıń turmısı, jaqsılıq hám jamanlıq haqqın-dag`ı oy-pikiri, kóz-qarası, ómirlik tájiriybesi sáwlelengen.

Qaraqalpaq awız eki dóretpesiniń keń tarqalg`an tu`rleri-nen bir ertekler. Ertekler belgili bir dáwirdiń dóretpesi g`ana bolıp qalmastan, al ásirler dawamında xalıqtıń tariyxın, arzıw-ármanın, turmısın, ádep-ikramlılıq tu`sinigin, áwladtan-áwladqa jetkizip, xalıq penen birge jasap kiyatırg`an xalıq dóretpesi bolıp esaplanadı.

Erteklerdi hár bir insan, hár bir dáwir adamı su`ysinip tıńlaydı. O`ziniń esitkenin geyde ózgerip, tolıqtırıp, jańa tu`rge endirip, jańa mazmunlar payda etip, basqa adamlarg`a jetkizip otıradı. Erteklerdiń adamlarg`a bunday ku`shli tásir jasawınıń, olardıń umıtlımay tıńlawshınıń yadında uzaq waqıt saqlanıp qalıwınıń tiykarı nedeW Onıń sebebi erteklerdiń tıńlawshılardıń dıqqatın ózine tarta alatug`ınday mazmunınıń qızıqlı, joqarı poetikalıq mazmunda qurılıwın-da, olardıń turmıslıq hám tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwında bolıp esaplanadı. Onda xalıq oyınıń, pikiriniń, kóz-qarasınıń ulıwmalastırılǵ`an tu`rde beriliwinde. Sonlıqtan da ertekler bir neshshe mıńlag`an jıllar boyı umıtlımastan áwladtan-áwladqa ótip jasap kelmekte.

Xalıq awızında aytılp ju`rgen hár bir ertekte xalıqtıń ku`n kórisi, u`rip-ádeti, ádep-ikramlılıg`ı, oy-pikiri, arzıw-ármanları, tábiyatqa, jámiyetlik turmısqa qatnası sóz etiledi.

Olarda haqıyqatlıqqa tuwrı kelmeytug`ın, tábiyattan tıs ku`shler jin, peri, dáw, jer astı patshalıg`ına barıw, gilemdi minip ushıw, ólgendi tiriltetug`ın suw hám t.b. ushırasqan menen de erteklerde xalıqtıń belgili bir hádiyseler haqqında qıyalıy tu`sinigi berilgen.

Ertekler, ásirese, balalarg`a ku`shli tásir jasaydı, balalar ózleri jaqsı kórgen, ózlerine unag`an erteklerden ku`shli tásir-lenip, onı uzaq waqıt umıtpaydı, aytıp ju`redi. Sebebi, olardan bala jaqsılıq penen jamanlıqtıń, ádep-ikramlılıq penen

ádepsizliktiń gu`resin, hadallıqtıń, ádilliktiń ádepsizlikti jeńiwın, ótirikten shınlıqtıń u`stem bolıwın, jamanlıqtıń áshkaralanıwın, hadallıqtıń adamdı óz ármanına jetkizetug`ınlıg`ın kóredi.

Ertekler qıyalıy, ármanlar tiykarında payda bolg`an. Xalıq aspan sırn ashıp, kosmos keńligin iyelew maqsetinde gilem-samoletti oylap shıg`ardı. Gózlegen jerine tez barıp jetiw qıyalına baylanıslı jelayaqtı payda etti. Adam awırıwın jeńilletiw ármanı tiykarında ólgendi tiriltetug`ın janlı suw hám káramatlı almanı dóretti. Bulardıń báriniń tiykarı dóretiwshilik miynet ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń jámiyetlik-siyasiy hám tárbiyalıq áhmiyeti ju`dá ullı. Ertekler óziniń tereń mazmunlılıg`ı menen, ádebiy ótkirliги menen adam sezimine ku`shli tásir etedi. Sebebi, onda xalıq danalıg`ı hám onıń kóp ásirlik erteklerin oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq tu`sinigin rawajlandırıw, aynaladag`ı qubılıs, waqıyalar haqqında ózlik oy-pikirin aytıwg`a u`yretiw ushın paydalanıw ku`ta u`lken nátiyje beredi. Anıg`ında, biziń jámiyetimizdiń sanalı, jedel ag`zasın qalıplestiriw wazıypasın ámelge asırıwda erteklerdiń tárbiyalıq roli ku`ta ullı.

O`ytkeni, qaraqalpaq xalıq ertekleri oqıwshılardı miynet su`yiwshilikke, doslıqqa, adamgershilikke u`yretedi, u`lkenlerge hu`rmet, kishkenelerge mehriban bolıwg`a tárbiyalaydı, ózinde Watan su`yiwshilikti, batırlıqtı, mártlikti tuwrı sólilikti, yag`nıy balalarg`a eń joqarg`ı ádep-ikramlılıq sıpatların qalıplestiriwge járdem beredi.

Qaraqalpaq xalqı ásirler dawamında adamlar arasındag`ı qarım-qatnasqa ayırıqsha kewil awdarg`an, adam ómirin gózzalandıratug`ın adamgershilik sıpatların jaslardıń qarım-qatnasına endiriwge umtılg`an hám olardı minez-qulıq normasınıń tiykarına aylandırıw ushın háreket etken. Bunday háreketiń turmıs, adam ómiri ushın áhmiyetin, ómirdi gózzal-landırıwshı qásiyetin ertek qaharmanlarınıń is-háreketi arqalı sáwlelendirgen. Usı adamgershilikli sıpatlardı iyelep, onı óziniń minez-qulıq qádesi etip alıwg`a u`yretip otırg`an. Sonlıqtan da erteklerdi mekteptegi tálim-tárbiya isinde paydalanıw, oqıtıw hám tárbiyalaw isiniń mazmunın bayıtadı, onıń tásirliiligini arttıradı, nátiyjeliligini támiynleydi.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde jaslardı tárbıyalawda oqıwdıń áhmiyeti ayırıqsha sóz etiledi. Olarda oqıwdıń awır qol miynetin jeńilletip, adam ómirin gózzallandıratug`ınıg`ı, gózlegen maqsetke jetiw imkanın payda etetug`ınıg`ı, aqıl-oyın ósirip, parasatlı, ádep-ikramlı insan bolıp qalıplestiriw tiykarın rawajlandıratug`ınıg`ı kórsetiledi.

Mısalı «Aqıllı qız» erteginiń mazmunında oqıwdıń áhmiyetliligin bayanlaw tiykar boladı. :sh ag`ayınli jigit jas waqtınan baslap óner iyelew ushın umtıladı. Ata-anası olardı oqıwg`a beredi. Olar óz bilimin kóteriw ushın basqa qalalarg`a oqıwg`a ketedi. Oqıw olardıń aqıl-oyın tolıqtıradı, parasatlılıqqa u`yretedi. Hár tu`rli kitaplardı oqıw arqalı olar adamlar arasındag`ı qarım-qatnastıń adamlarda qanday sezim qubılısların, is-háreketlerdi payda etetug`ınıg`ın u`yrenedi hám bul jag`day olardı adamgershilik sıpatların rawajlandıırıwg`a umtıdıradı. Olar hár bir is-háreketi tereń oylana otırıp ámelge asırıw jolların u`yrenedi.

Ertek mazmunı oqıwshılarg`a oqıwdıń, óner u`yreniwdiń áh-miyetin ashadı. Oqıwshılar óner u`yreniw jolındag`ı qıyınshılıqtı kóredi. O`nerdi u`yreniw ańsat keshpeytug`ının, tek shıdam-lı, harmay-talmay, awırmanlıqqa kónip, izlenip tózimlilik pe-nen háreket etken adam g`ana ónerdi mu`násip iyeley alatug`ınıg`ın, ónerdiń turmıs ushın ju`dá zárur`r ekenligin tu`sinip jetedi.

Sonıń menen birge olar óner adamg`a u`lken isenip sezimin, ruwxıy jetiklik payda etetug`ınıg`ın ańlaydı. Bul oqıwshılar-da óner adam ómirin gózzallandıratug`ın, turmıs abadanlıg`ın támiyinlewshi tiykarıg`ı faktor ekenligine isenim payda etedi. Nátiyjede, oqıwshılarda bilim tiykarların iyelew ushın umtıw qalıpleseı.

Qaraqalpaq erteklerindeki tiykarıg`ı temalardıń biri hadallıq, haq niyetlilik.

Xalıq erte waqıttan baslap-aq adamdag`ı ádep-ikramlılıq qásiyetlerdiń biri hadallıq penen haq niyetlilikke ku`ta joqarı bahalag`an, tek hadal adam g`ana qanday qıyınshılıq bolsa da jeńip ózlerineń ómir tájiriyesindegi hádiyseler arqalı, balalardı hadallıqqa, kisige qıyanet etpewge tárbıyalap otırg`an.

Usınday tkmalar «Amanat aman saqlaydı», «Aq kewilliniń atı azbaydı, tonı tozbaydı» atlıerteklerdiń mazmunın qurag`an. Erteklerdegi hadallıqqa hám haq

niyetliliktiń ulıwma ádep-ikramlılıq qádeleriniń turmısqa asıwı adamlar arasındag`ı qarım-qatnastı gózallandırdı, turmısın, oylag`an maksetine erisiwge bag`dar beredi degen tiykarg`ı oydı sáwlelendiredi.

«Amanat aman saqlaydı» erteginiń baslı qaharmanı shopan. Ol barlıq ómirin baydıń qoyların bag`ıw, solardıń bas sanın kóbeytiw ushın háreket etiw menen ótkezedi. Shól daladag`ı shopanlıq xızmeti ushın baydan bir jılg`a alg`an miynet haqısı jalg`ız qoy. Ertek mazmunı da usı shopanniń háreketi, onıń jalg`ız qoyına baylanıslı waqıyalar dógeresinde rawajlanadı.

Shopan baydıń qoyın bag`ıp ju`redi. Bir ku`ni qoyg`a qasqır shabadı. Biraq shopan qoylardı qırg`ılıq penen qorg`ap qasqırg`a aldırmaıdı, qasqır ashlıqtan óliw halına keledi. Shopanniń qoylardı aldırmaıtug`ınlıg`ına kózi jetkennen soń. qasqır shopang`a óz awhalın aytıp, jalınıwg`a májbu`r boladı. Mine usı jerde shopanniń ádep-ikramlılıq qásiyeti, joqarı adamgershilik qásiyeti ayawshılıq, g`amxorlıq etiw, azap shekken waqıtta qolınan kelgen járdemin beriw, hátteki buring`ı dushpanı bolsa da ol mu`shkil halg`a tu`skende og`an keshirimlilik penen qatnas jasawg`a umtılw, kisige qıyanet etpew sáwlelenedi.

Shopan qasqırdıń ashtan beli buratılıp, zordan ju`rgenligin kórgennen keyin, onı ayaydı, og`an qolınan kelgen járdemin kórsetip. Onı mu`shkilin jeńilletiwge oylaydı.

Shopan qasqırg`a bir qoydı alıwg`a ruxsat etedi. Shopan qoylardı bir jerge iyirip turadı, qasqır qoylarg`a shabadı. :shret shapqanda da qasqırdıń awzına shopanniń baydan bir jıllıq miynet haqısına alg`an jalg`ız qoy iline beredi.

«-Qasqır jora,-deydi shopan, -endi sag`an nesip etken meniń qoyım eken, nede bolsa jey g`oy, biraq, terisin soyıp alayın»⁶. Shopan qasqırg`a óziniń jalg`ız qoyın beredi.

Álbette, bul jerde xalıq shopanniń ádep-ikramlılıq qásiyetin ku`tá ayqın ashadı. Onıń qasqırg`a baydıń bir qoyın uslap beriwinede bolatug`ın edi. Bayg`a « qasqır alıp ketti,- dep aytar edi. Bunday etkende shopan bayg`a qıyanet islegen bolar edi. Xalıq óziniń su`yikli qaharmanlarınıń hadallıg`ın kórsetiw maqsetinde

---

⁶ Қарақалпақ халық ертеклери. Нөкіс, Қарақалпақ Мәмлекетлик баспасы, 1956-жыл.12-бет.

onı bunday unamsız qádeminen qaytaradı. Kisige qıyanet jasaw, haramlıq islew unamsız qásiyet adamda qıynawshılıq, ku`yinshilik sezimniń payda bolıwına alıp keletug`ın háreket bolg`anlıqtan, kózi qıymay, ishinen gu`yzelese de, shopan háreketi arqalı bunday isti mal degende jalg`ız qoyın óziniń ata dushpanına kózi qıyıp óz erki menen beriw onı ámelge asırıw tek ádep-ikramlı adamg`a g`ana tán qásiyet ekenligin, tek ar-hu`jdanı taza, haq kewilli adam g`ana usınday saqıylıqqa barıw ekenligin kórsetedi,

Shopan qasqırğ`a jalg`ız qoyın bergende hesh qanday óziniń jeke mápin, paydasın oylamay, tek ayawshılıq sezimi tiykarında háreket etedi. Nátiyjede, usınday qásiyeti ushın hadal, haq niyetli, saqıylıq, hesh qanday jeke mápti gózlemegen isi ushın shopan ármanına jetedi, u`lken baylıqqa iye boladı.

Ertek tek shopaniń haq nm-iyetlilik háreketin sawlelen-dirip g`ana qoymastan, xalıqtıń amanatqa bolg`an kóz-qarasın, yag`nıy amanatqa qıyanet etpew barlıq waqıtta adamdı apattan saqlaydı degent tu`sinigin dálilleydi. Kárwanshılar shopanniń tapsırmasın orınlaw, onıń bergen terisin pullap, oylarına hesh qanday jamanlıq almay kiyatırğ`anda, tu`nde kárwanniń ayna-lasına temir qorg`an payda bolıp, qaraqshılar tonaydı. Bul mi-fologiyalıq waqıya tu`nde kárwanniń aynalası temir qorg`anniń qorshap turıwı qıyal negizinen payda bolg`an menen, onıń tiy-karında ádep-ikramlılıq hereketiń amanatqa qıyanet jasa-mawdıń qwdiretli ku`shin kórsetip, tuńlawshılardıń hadallıq sezimlerin tárbiyalaw ideası jatırğ`anlıg`ın kóriwge` boladı.

Adamdı gózzallandıra tu`sip, onıń alamlar arasında abıroyın kóteretug`ın ádep-ikramlılıq qásiyet tiykarı adamniń haq niyetlilikinde, kewilinde dıq saqlamay keshirimli bolıwında, jamanlıqqa jaqsılıq háreket penen juwap qaytarıwg`a umtılwında.

Usınday kóz-qarasta háreket etetug`ınlardı xalıq hu`rmetlep, olardıń gózlegen maqsetine jetetug`ınlıg`ın kórsetip, «Aq kewilliniń atı azbaydı, tonı tozbaydı» deydi. Sol sebepten bolıw kerek usı atamadag`ı ertektiń mazmunı joqarıdag`ı ideya tiykarında qurılğ`an. Eki ag`ası mal-mu`lkin sarp etip, azıp-tozıp ju`rgen jerinen inisi u`yine ákelip bag`adı. Biraq ta olar biraz waqıt inisiniń u`yinde ju`rip

toying`annan keyin, inisin óltiredi, barlıq du`nyasın alıp ketedi. İnisi ózindegi sıyqırlı ju`ziktiń kómegi menen tiriledi.

İnisi ag`alarınıń urlıq islep, adamlardan tayaq jep, azap shegip ju`rgenlerin tag`ı da kóredi. Ag`aların ayaydı, olardı u`yine ertip ákeledi. Hu`rmetlep ku`tedi. Ag`aları tag`ı da og`an jamanlıq islep, onı óltirip mal-mu`lkin tonaydı. İnisi tag`ı da sıyqırlı ju`ziktiń kómegi menen tiriledi. Ag`aları barlıq mal-mu`lkti sarp etip, urlıq penen ku`n kóredi, adamlardan tayaq jeydi, azap tartadı. İnisiniń olarg`a bolg`an bawırmanlıq sezimine jawızlıq háreketleri menen juwap beredi. Biraq ta inisi birdeyine ag`alarınıń haramlıq is háreketin keshiredi, hesh waqıtta kewilinde diq saqlamaydı. Bárhama tuwısqanlıq sezimdi hu`rmetlep, onı barlıq nárseden joqarı qoyadı. Barlıq waqıtta olarg`a u`lken isenim, u`mit penen qaraydı. Ag`aların bár-hama keshirip, bawırına tartıp, olarg`a ózindegi tereń tuwısqan-lıq muhabbatı menen qatnas jasaydı, olardıń jawızlıq, hara-mılıq is-háreketlerden tu`binde bas tartpaytug`ınlıg`ına iseni-mi bekigennen soń g`ana, yag`nıy u`sh retke shekem ag`aları óz háre-ketlerin qaytalay bergennen keyin g`ana, u`sh retke shekem qahar-mandı sınaw erteklerde qáliplesken usıl, inisi olardı darg`a astıradı. Sebebi ag`aları bir anadan tuwg`an inisine, onıń baylıg`ın iyelew maqsetinde u`sh ret qastıyanlıq islep, keshirilmes awır qılmıs jasaydı. Sonda da inisi olarg`a inilik kishilik penen qatnas jasap, olardıń háreketin keshirip, óziniń inilik minnetin inabatlı orınlap otıradı. Tek ag`alarınıń jawızlıq háreketten qol u`zbeytug`ınlıg`ına, bergem antların hesh qanday orınlamaytug`ınlıg`ına, minezin du`zetiw ushın umtılmaytug`ın-lıg`ına tolıq kózi jetip, isenim payda bolg`annan keyin g`ana inisi olarg`a, ilajsızdan, eń keyingi hám awır jazanı qollanıwg`a májbu`r boladı. Sonday bolsa da, inisi ag`alarınıń ózine islegen qastıyanlıq, jawızlıq háreketi ushın emes, al birinshiden adamlarg`a ádep -ikramlılıqtı bekkemlew, jamanlıqtı jaqsılıqtıń jeńetug`ınlıg`ına isenim payda etiw, ekinshiden, óziniń mámleketinde ádillik ornatiw ushın háreket etiwshi patsha ekenligin dálillew maqsetinde qollanadı. Sonlıqtan da, olardıń inisiniń bul isin jawızlıqqa qarsı bag`darlang`an háreket ekenligin mug`allimniń ashıp beriwi tiyis.

Ertektiń mazmunı oqıwshılarg`a ku`shli tásir etedi. Olar erteekte jaqsılıq penen jamanlıqtı, ádep-ikramlılıq penen ádepsizliktiń gu`resip, ádilliktiń ádilsizlikti jeńiwın, shın-lıqtıń ótirikti áshkara etiwın, hadallıqtıń adam turmısın gózzallandırıp, onı óz maqsetine jetkizetug`ınlıg`ın kóredi. Bul olarda ádillik, haq niyetlilik, hadallıq, shınlıq g`ana adamgershilikli qásiyetlerdi bekkemleytug`ınlıg`ına isenim payda etedi, olardı ómirdi optimistlik kóz-qarasta qabıllawg`a u`yretedi.

Qaraqalpaq xalqı barlıq waqıtta hadal miinetti jokarı bahalag`an miynetkesh adamdı hurmet etip, miynet su`yiwshi-likti jaslarg`a ádep ikramlıqtı belgisi retinde u`lgi etip aytıp otırg`an. Sonlıqtan da, miynet adamı xalıq awız eki ádebiyatında tiykarg`ı temalardıń biri bolıp kelgen. Mısalı, «Shámshiy hám onıń hayalı» atlı erteekte alayıq. Erteekte hadal miynet adam turmısınıń mazmunı hám tiykarı ekenligi bayanlanadı. Áyyemgi bir qalada Nur degen usta boldı. Nur adamg`a eń kerekli nárese óner, al ónerdi u`yreniw ushın oqıw kerekligin óziniń ómir tájriybesi arqalı biledi. Sonlıqtan da ol jalg`ız ulı Shámshiydi tog`ız jasınan oqıwg`a beredi. Bundag`ı maqset jas waqtınan baslap ilim tiykarları menen qurallandırıw boladı. Balasın on altı jasına shekem oqıtqan Nur endi ónerge u`yretiwdi maqset etedi. Nátiyjede, atasınıń u`yretiw arqalı shámshiy ustalıq ónerdiń barlıq sırların hár tárepleme ózlestiredi.

Gárejetten tarıg`ıw, tamaq tappay asharsılıqqa ushıraw Shámshiydi miynet etiwge májbu`rleydi. Awılda islep tapqanı ku`ndelikli tamag`ınan awıspag`annan keyin, Shámshiy hayalınıń aqlı menen basqa jaqqa talap izlep ketedi. Shámshiydiń óz óneriniń jemisin paydalanıwg`a háreket etiwine hayalınıń sózi sebepshi boladı. Bul arqalı xalıqtıń hayalg`a bárhama hu`rmet penen qarap, onı qısilg`an jerde tuwrı sheshim qabıllap, tuwrı jol kórsetetug`ın aql iyesi dep, onı menen sanasqanın kóremiz.

«Shámshiy neshshe ku`nler jol ju`rip, bir qalag`a keledi. Sol qalada bir bay bar edi. Ol bay ózine jaqsı jay saldırıw ushın ustag`a mu`táj edi. Shámshiy jumıs

izlep, áne sol baydıń u`yine baradı. Bay jayın salıwg`a Shámshiydi usta etip jallap aladı»⁷

Shámshiydiń oqıwınıń paydası usı jerde kózge tu`sedi. Ol dáslep jaydıń jobasın sızadı, neshe bólme, qanday bolıp salınıw kerekligin qag`azg`a tu`siredi. Usılay etip, Shámshiy arxitekturalıq tu`siniktiń xalıq turmısında ayrıqsha orın tutatug`ınlıg`ın ólshestirip, joba boyınsha salıng`an jay turmıs ushın qolaylı, adamdı ózine tartatug`ınday, og`an ku`shli tásir etetug`ınday sulıw bolıp shıg`atug`ınlıg`ın kórsetedi.

Jaydıń zaman talabına say bolıp shıg`ıwı ushın qurılısshılar bilim menen bir qatarda adamdı miynetke iytermeleytug`ın ruwxıy kóterińkilikte u`lken áhmiyetke iye. Shámshiy sanalı miyneti nátiyjesinde qurg`ın jasaytug`ınday g`árejet tabadı, óziniń óneri menen tanılıp, isi arqalı ózi haqqında unamlı pikir tuwdıradı, al bul hadal miynet g`ana adamnıń gózlegen maqsetine erisiw mu`mkinshiligin beretug`ınlıg`ına isendiredi hám oqıwshılardıń miynetti su`yiwshiligin rawajlandırıwda ku`shli unamlı tásir jasaydı.

Xalıqtıń ónerdi ku`ta joqarı bahalaytug`ınlıg`ı, ónerdiń qájetliligine bolg`an unamlı kóz-qarası basqa da, qaraqalpaq xalıq ertekleriniń mazmunınıń tiykarın quraydı.

«Xan qızın alg`an bala» erteginde xan óziniń qızın eń kerekli ónerdi iyelegen balag`a beretug`ınlıg`ın aytadı. Xannıń bul kóz-qarasın, onıń baylıqtan ónerdi joqarı bahalag`anlıg`ın, óner bul baylıqtıń gilti ekenligine tu`singenligin kórsetedi. Xan jarlı balanıń óneriniń qásiyetin kórgennen keyin, og`an kewili tolıp, óziniń qızın beredi. Bul arqalı xalıq adamdı mal-mu`lkli etip, gózlegen maqsetke jetkizetug`ın birden-bir ónerdi iyelew kerekligin, ol ushın erinbey miynet islew qájetligin kórsetedi.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde adamlar arasındag`ı qarım-qarnastır unamlı hám unamsız tárepleri de sáwlelenedi. «Qubılı batır» erteginde menmenliktiń, ór kókirekliktiń unamsız aqıbeti sóz etiledi.

---

⁷ Каракалпак фольклоры. 2-том, Нокис «Каракалпакстан» баспасы, 1977 ж. 281-б.

Qubılı óz qatarınan ku`shi, aqılı artıq, merek-toylardı basqaratug`ın awıldag`ı jigitlerdiń biri bolıp jetisedi. Alısqanın alıp uratug`ın ku`shi, dushpannan qorıqpaytug`ın qarsı shabatug`ın batırılıq Qubılada ózin adamlardan artıq sanaytug`ın joqarı uslaytug`ın sezimin rawajlandıradı.

Bul onda menmenlik, óz aytqaninan qaytpaytug`ın qásiyetti payda etedi. Ertekte adamgershilikli minez-qılıq penen menmenlik sıyıspaytug`ın qásiyet ekenligin, tákabbırlıq adamdı azdıratug`ın unamsız is-háreketlerge alıp keletug`ınlıg`ın hár tu`rli waqıyalar arqalı isenimli su`yretleydi. Ertekte Qubılınıń azapqa tolı jag`dayg`a ushırasıwınıń tiykarg`ı sebebi, onıń menmenligi ekenligin dálillew arqalı jaslarda menmenlikke jerkenishli sezim menen qatnas jasawdı qalıplestiriw maqseti qoyılǵ`an.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde jaslarg`a ádep-ikramlılıq tárbiyasın beriw, olarda miynet su`yiwshilikti qalıplestiriw, ónerdi u`yreniwge umtılıwshılıg`ın rawajlandırıw menen birge, jaslarda ata-anag`a minnetdarshılıqtı, perzentlik parızın seziniwdi tárbiyalaw tiykarg`ı temalardıń biri bolıp tabıladı.

Ata-anag`a bolǵ`an g`amxorlıq, perzentlik parızdı orınlaw ádep-ikramlılıqtıń ag`la kórinisi bolatug`ınlıg`ın dálilleydi. Ata-anag`a minnetdarlıg`ın umıtqan perzentten hesh qanday jaqsılıq is, ádep-ikramlılıq háreket ku`tiwdiń mu`mkin emes ekenligin sóz etedi. Mektep oqıwshılarınıń turmısında ertekler u`lken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Oqıwshı ertektiń mazmunınıń ápiwayılıg`ı, qızıqlılıg`ı, ondag`ı qaharmanlardıń ziyrekligi, shaqqanlıg`ı, tuwrılıg`ı, tiliniń kórkemligi, baylıg`ı hám tazalıg`ı ushın jaqsı kóredi. Ertek oqıwshını óz qaharmanlarınıń qızıqlı is-háreketleri menen qızıqtıradı, ádillik penen jaqsılıqtıń, jawızlıq penen haramlıqtıń u`stinen jeńiske erisiwin sáwlelendiriwi arqalı tolg`andıradı, unamlı su`yikli qaharmanıń quwanış-qayg`ısınan ortaqlasıw sezimin qalıplestiriwi menen birge, tárbiyalıq mu`mkinshilikleri menen ózine tartadı, ádep-ikramlılıq tu`siniginiń qalıplesiw tiykarın payda etedi.

Oqıwshılarg`a qaharmanlardıń sezimin, bastan keshiriw-lerin ashıwda ádep-ikramlılıq háreketlerdiń sáwleleniwi arqalı oqıwshılardıń aqıl-oy tu`sinigin rawajlandırıwda qaraqalpaq xalıq ertekleri ku`ta tásirli qural, sebebi ertek

qaharmanları ózlerinń psixologiyasınıń ápiwayılıg`ı, háreketleriniń anıqlıg`ı menen ku`ta tu`sinikli, qabıllawg`a qolaylı. Sonlıqtanda baslawısh klass oqıwshılarınıń turmısında ertekler ayırıqsha orın tutadı.

Oqıwshılar sol waqtınan baslap- aq ertekler menen tanısa baslaydı. Kinoteatrda, televidenie arqalı kórgen, ata-analarınıń, aytıp beriwı arqalı esitken ertekleri oqıwshılardıń sezimine ku`shli tásir etip, olardı mazmun qızıqlıg`ı menen ózine tartıp, qıyalın rawajlandıradı, ádep-ikramlıq tu`sinigin keńeytedi, turmısqa estetikalıq qatnasın qalıplestiriwde u`lken járdem beredi. Al bul wazıypanı jemisli tu`rde ámelge asırıw mug`allimniń ertekti sabaqta ótiw protsessinde alıp barg`anis usılınıń tásiriligine tikkeley baylanıslı. Ol ushın mug`allim oqıwshılardıń ertektiń mazmunın durıs qabıllawına erisiwi tiyis. Bul birinshiden, mug`alimniń oqıwshılarda shıg`arma mazmunın qabıllawg`a belgili dárejede dıqqat awdarıwdı payda ete biliwine, ekinshiden, shıg`armanıń tásirli oqılıwına, u`shinshiden, qaharmanlardıń ádep-ikramlılıq sıpatlarınıń ruwxıy jag`daylarınıń, emotsiolıq sezimleriniń oqıwshınıń ju`rek tolqıwın payda eterliktey dárejede ashılıwına, tórtinshiden, oqıwshılardıń shıg`armanıń su`wretlew usılın hám til kórkemliginiń ayırıqshvalıg`ın tu`sindiriwine baylanıslı.

Mug`allim sabaqta eń aldı menen oqıwshılardıń qanday erteklerdi biletug`ınlıg`ın anıqlaydı hám olarda ne haqqında aytilatug`ının soraydı. Bunnan keyin mug`allim taza temanı aytıp, onda oqıwshılardıń ne menen tanısatug`ınlıg`ın, nelerdi bilip alatug`ınlıg`ın aytadı. Bul oqıwshılarda temag`a qızıg`ıwshılıq payda etip shıg`arma mazmunın qabıllawg`a psixologiyalıq tayarlıqtı qalıplestiredi. Nátiyjede, oqıwshılardıń sabaqqa janlı, jedelli qatnasıwın ámelge asıradı. Bular temanı ótiw protsessinde oqıwshılardıń dıqqatın qaharmanlardıń ádep-ikramlılıq háreketlerine awdarıw, adamgershilik tu`sinigin keńeytiw mu`mkinshiligin beredi. Temanı ótiw protsessinde oqıwshılardıń dıqqatın ertek qaharmanlarınıń ádep-ikramlılıq qásiyetine awdarıw arqalı olardıń tu`sinigin keńeytiw wazıypası ámelge asadı.

Mug`allim ertekler menen islesiw dáwirinde eń dáslep ertekti oqıwshılardıń jaqsı qabıl etiwine erisiwi tiyis. Oqıwshıda óz qıyalı arqalı ertektegi háreketke

aralasıw niyetin payda etip, qıyal hám ertek qaharmanınıń kelbetin kóz aldına keltire alatug`ınday etip qabıllawına erisiw, sol háreket hám waqıyalarg`a pikir aytıw uqıplılıg`ı, óz sezimin kórsetiw kónlikpesin payda etiw kerek. Sonda g`ana, oqıwshı ertek mazmunın tereń ózlestire aladı, ondag`ı su`wretlengen waqıyag`a sezim kóterińkiligi menen aralasadı, is háreketlerdiń ádep-ikramlıq háreketlerin tuwrı tu`sinedi.

Xalıq ertekleri óziniń qurılısı boyınsha awızsha aytıw ku`ta qolaylı, ertekshi ertekti aytqan waqıtta ózi sol waqıyanı kórgen adamday tásirleme otırıp aytadı. Bul tıńlawshını ózine tartıp tásirleñdiredi. Sonlıqtan da, ertek mazmunın awızsha aytıp beriw onıń mazmunın tekst boyınsha oqıp beriwden nátiyjeli tásirli boladı.

Mug`allim oqıwshılarg`a ertek mazmunın awızsha tásirli etip aytıp beredi. Mug`allimniń shıg`arma mazmunın hár tu`rli dawıs tolqını, sóylew tipi menen logikalıq pát tu`sirip qaharman háreketine, minez-qulqına sáykes háreketlerdi aytıp beriw oqıwshılardıń ertek mazmunın tolıq hám tereń tu`siniwine, hár bir qaharmanınıń is-háreketine qarap ózlerinde belgili bir kóz-qaras hám pikirdi payda etiwine járdem beredi. Mug`allimniń ertek mazmunın oqıwshılarg`a awızsha aytıp beriw, ertek mazmunınıń tásirli ayılıwı, aytıwshı menen tıńlawshı arasındag`ı baylanıstı bekkemlep, oqıwshılar dıqqatın mug`allimniń qıymılı hám sózine awdaradı. Bul arqalı mug`allim, birinshiden, oqıwshılardıń basqa hesh nársege kewil bólmesten barlıq oyın, dıqqatn itibarın ayılıp atırg`an waqıyanıń barısına qaratıp tıńlap otırıwına erisse, ekinshiden, hár bir oqıwshınıń qıymılı bet-álbeti arqalı, qaysı qaharmanınıń qanday háreketi, oyı oqıwshılarg`a tásir etip, olarda qanday sezim payda etkenligin baqlap otırıw mu`mkinshiligin beredi.

Álbette, bunnan barlıq jag`dayda, hámme háreketlerdi tek awızsha aytıp beriw arqalı g`ana gózlegen maqsetke erisiw mu`mkin degen juwmaq shıqpawı kerek. Egerde mug`allim ertekti awızsha aytıp beriw oyındag`ıday bolıp shıqpaytug`ınlıg`ına kózi jetse, ertekti awızsha aytıp beriwdenbass tartıp ertek mazmunın tekst boyınsha tásirli oqıp beriwine de boladı. Ertektiń mazmunı boyınsha pikir alasıw da oqıwshılardıń sanalı tu`sinikke iye bolıwında u`lken járdem etedi. Mug`allimniń qoyg`an sorawı oqıwshılarg`a qaharman is-

háreketleriniń maqsetine, payda bolıw sebebine, ayırım waqıyalar arasındag`ı baylanıstı tereńirek tu`siniwine járdem etedi, qaharmannıń is-háreketleriniń ádep-ikramlılıg`ın anıg`ıraq qabıllaydı, háreket penen oylaw arasındag`ı baylanıstı tolıq ańlatadı.

Oqıwshılar kóbine is-hárekettiń ishki sırina birden tu`sinip kete bermeydi. Og`an baslawısh klass oqıwshısınıń oy órisiniń rawajlanıw dárejesi jetkilikli bolmaydı. Sonlıqtan, oqıwshınıń ertek mazmunına tereńirek enip, mánisine sáykes tu`sinik toplaı, qaharmannıń háreketlerine qarata pikir payda etiwine mug`allimniń bag`darlawshı sorawları kóp járdem etedi. Ertektiń mazmunı tuwralı oqıwshınıń tu`sinigi tereńirek hám sanalıraraq bolıwı ushın mug`allim sorawdı oqıwshınıń oyına qozg`aw salatug`ınday dárejede etip beriwi kerek. Sonda g`ana oqıwshı qoyılğ`an sorawg`a juwap qaytarıw ushın qaharmannıń is-háreketine óz kó-qarasın bildiredi hám óz pikirin kerekli jerde tıyanaqlı dáliller menen aytıp tastıyıqlaydı. Nátiyjede, oqıwshı shıg`arma mazmunın óz sózi menen ayta biliwdi u`yrenedi hám oqıg`an tekst mazmunı tuwralı pikir ju`rgiziwdiń baslang`ısh tiykarların iyeleydi. Bul oqıwshılarda logikalıq oydıń rawajlanıwına, olardıń shıg`arma qaharmanınıń is-háreketine belgili bir pikir aytıw kónlikpesiniń payda bolıwına alıp keledi.

Sabaq dáwirinde materialdıń tárbiyalıq tásirliligin art-tırıp, gózlegen maqsetke erisiw ushın onı durıs paydalana bi-liw bul mug`allimniń sistemalı jumıs alıp barıwına, bilimine hám óz mamanlıg`ına bolg`an juwapkerli qatnasına, dóretiwshilik izleniwshiligine, onıń metodikalıq sheberligine, sabaqtı shólkemlestire biliw uqıplılıg`ına tikkeley baylanıslı.

Sabaqtıń hár bir basqıshınıń belgili bir dárejede oqıwshılarg`a bilim beriw hám tárbiyalawda ózine tán xızmeti bar. Sonlıqtan da sabaqtı ótpesten burın mug`allim tiykarg`ı eki mäseleni sheship alıwı tiyis. á. Oqıwshılar usı material arqalı neler haqqında óz tu`siniklerin keńeytedi. Ádebiy qaharmanlardıń qanday ádep-ikramlılıq is-háreketleri oqıwshılarg`a ashıp beriledi. g`. Shıg`armanıń ideyalıq mazmunın, qaharman háreketiniń ádep-ikramlılıg`ın qalay etip, qanday jollar menen ashıw kerek. Bul mäseleni sheshiw ushın mug`allim ertekti aldın ala

bir neshe ret oqıp shıg`adı, oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq haqqındag`ı tu`sinigin bekkemlewde qanday ózinshe jańalıq qosıw kerekligi anıqlanadı. Dástu`rge aylang`an sabaq qurılısı oqıwshılarg`a ertek qaharman háreketleri arqalı ádep-ikramlılıq tárbiya beriwdi ámelge asırıwda talapqa juwap bererlik dárejede járdem bere almaydı. Sabaqtıń bunday qurılısı oqıwshılar sanasına tema mazmunın jetkizgeni menen, oqıwshılardıń oy-pikirin rawajlandırıwda tásiri az boladı. Al, oqıwshılarg`a ádep-ikramlılıq tárbiya beriw oqıwshılardıń háreketi durıs seziniwin, onı sanalı tu`rde qabıllawın rawajlandıra otırıp, olardıń qaharman is-háreketine óz oyın, óz kóz-qarasın bildiriwin, is-háreketiń ádep-ikramlılıq mazmunın ayıra biliw uqıplılıg`ın qalıplestiriwdi talap etedi. Sonday-aq, sabaqtıń tásirliligi mug`allimniń temanı tallaw u`stinde alıp baratug`ın is usılına da baylanıslı bolatug`ının esapqa alıw kerek.

Oqıwshılarg`a ádep-ikramlılıq tárbiya beriw tek unamlı háreketlerdiń tásiri menen g`ana emes, al ádebiy qaharman unamsız háreketlerin, turpayı qılıqların áshkaralap, onnan jerkeniw sezimin qalıplestiriw arqalı da alıp barıladı.

Erteklerdiń oqıwshılardı ómirdegi turmıslıq qubılıslar menen tanıstırıwda u`lken bilim beriwshilik áhmiyeti bar. Ol ómirdegi waqıyalardı oqıwshılardıń kóz aldına aynıtıp sol turmıstag`ıday dizbeklep kórsetip otırmastan, onı kórkemlik qurallar arqalı sıpatlaydı. Sonlıqtan da ertektiń ideyasın, ondag`ı oydı oqıwshınıń ańlay biliwin qalıplestiriw oqıwshıda óz betinshe pikirdi rawajlandırıw isi menen tıg`ız baylanıslı. Sebebi ádebiy shıg`armanıń hár bir bólimi shıg`armanıń ideyası hám mazmunın ashıwg`a sáykeslenip qurıladı. Al oqıwshılardıń bullardı tuwrı seziniw, qabıllawı olardı ádep -ikramlılıqqa tárbiyalawda áhmiyetli orın tutadı. Sonlıqtanda sabaq barısında ádebiy shıg`armanıń kórkemligin ańlatıwshı tárepi oqıwshılardıń shıg`arma mazmuna tereńrek eriwi mu`mkinshiligi menen tıg`ız baylanıslı boladı.

Oqıwshını hár tárepleme rawajlandırıw mug`allimnen oqıwshıg`a erteklerdiń kórkemlik ózgesheligin durıs tanıta biliwdi talap etedi. Ádebiy kórkemlik tárepi erteklerdiń til sheberligin kórsetetug`ın belgilerden biri. Biraq ta oqıwshını shıg`armadag`ı hár bir qubılıs, waqıya arqalı ádebiy shıg`armanıń ishine tereń

endirip, onıń kóp nársesi tuwrı tu`siniwine alıp keliw ańsat nársesemes. Solay bolsa da, bul áhmiyetli is báhama tiykarg`ı wazıypalardıń biri esabında mug`allimniń dıqqatında turıwı kerek hám oqıwshılardı kem-kemnen usıg`an u`yretiwı tiyis. Mısalı, «Sumlıg`ı basına jetken tu`lki» ertergin alayıq. Tu`lki, shag`al, dońız, g`arg`a, ayıw besewi joldas bolıptı. Jolda olar ash bolıptı. Shag`al tu`lkiden bir ilaj tabıwdı ótinish etedi. Dáslep ayıwdı jabılıp jep qoyadı. Ekinshi gezekte dońızdı jeydi. Budan keyin tu`lki menen shag`al ekewi g`arg`anı jeydi. Endi ekewi joldas bolıp kete beredi. Tu`lki ash bolg`an jerde jasırıp qoyg`an isheklerdi jeydi. Ne jep atırg`anın sorag`an shag`alg`a óziniń ishegin jarıp alıp jep atırg`anlıg`ın aytadı. Shag`al pıshaq penen óz ishın jarıp óledi. Sóytip shag`al tu`lkige jem boladı. Basqa bir shag`aldı aldap, qurıwlı turg`an qaqpanga tu`siredi. O`zi eshki, qoydan aldanadı. Aqırında attı jemekshi bolg`an tu`lkini at tewip óltiredi.

Oqıwshılar ertertegi waqıya barısı, ondag`ı qaharmanlardıń qarım-qatnası, kóz-qarası, sózi belgili bir maqsetke sáykeslendirilip, olardıń belgili bir xızmet atqarıwına baylanıslı berilgenligin bile bermeydi. Al usılardıń erterte mazmunında qanday da bir belgili orın iyeleytug`ınlıg`ın oqıwshınıń ayıra biliwi onıń ózinlik oy-pikirin rawajlandırıwda, og`an ádep-ikramlılıq tárbiya beriwde u`lken áhmiyetke iye. Sonlıqtan da mug`allim óziniń kiris sózinde «Erterte qaharmanların usınday etip sáwlelendiriwde, olardıń háreketiniń usınday sistemada beriliwinde u`lken máni bar» degen waqıtta oqıwshılarda «Erterte nege usılay baslanadı». Erterte nege tu`lki bassılılıq etedi? Haywanlar nege dáslep ayıwdı, onnan keyin dońızdı jeydi? Degen oy payda bolıwı mu`mkin. Bunday sorawlı oy oqıwshılardı óz sorawınıń sheshiwın izletip, intasın arttıradı. Dóretiwshilik belsendiligin ku`sheytedi. Sóytip mug`allim sabaq barısında sheshiwı talap etetug`ın mashqalanı qalıplestiredi.

Mug`allim oqıwshılarg`a erterte mazmunın awızsha aytıp beredi. Bul, birinshiden, mug`allim menen oqıwshılar arasında janlı baylanıs payda etse, ekinshiden, oqıwshılarda erterte mazmunın tolıq qabıllaw ushın qızıg`ıw hám sın

payda etedi. Nátijede sabaq barısında oqıwshılarda dóretiwshilik uqıplar payda boladı.

Mug`allim oqıwshılarda ertek mazmunı haqqında tolıq tu`sinik qáiplestirgennen keyin, olarg`a qaharmanlarınıń is-háreketleriniń ádep-ikramlılıq qásiyetin ashıw isin alıp baradı.

Bul oqıwshılar menen soraw-juwap usılı arqalı iske asırıladı.

Mug`allim oqıwshılarg`a ertek mazmunın ayta otırıp, haywanlar ash bolg`anda ne sebepten bes haywannıń ishinen tu`lkini tańlap tek sog`an qaratıp óz jag`dayın anıqlag`annan keyin, shag`aldıń tu`lkige aytqan sózin tásirli oqıydı.

■ Shag`aldıń tu`lkige aytqan sózinde ne seziledi? - degen soraw qoyadı. Mug`allimniń ózi de ótinish seziletug`ınday etip oqıydı.

■ Tikleniw, jalınıw.

■ O`kinishti bunday etip qanday adam aytıwı mu`mkinW degen soraw qoyadı.

■ Jalatay, jag`ımpaz adam. Usınday usıl menen mug`allim oqıwshılarg`a tu`lktniń hiyleker qásiyetinen paydalanıp, ashlıq jag`daydan qutılıw ushın óziniń jeke mápin oylag`an shag`aldıń jalataylıq, háreketin sáwlenendiredi. Jalataylıq, jag`ımpazlıq óziniń jeke mápin oylaytug`ın adamg`a g`ana tán jaman qásiyet ekenligine isenim payda etedi.

Mug`allim oqıwshılar menen birgelikte ertek qaharmanların salıstırıp, olardıń ishindegi ku`shlisi ayıw ham dońız ekenligin biledi. Eger olar topılğ`anda tu`lkiniń olarg`a ku`shli jetpeydi, qayta tu`lkiniń ózi jem bolıwı mu`mkin. Sonlıqtan da olardan hiyle isletiw arqalı qutıladı. O`ziniń jawızlıq háreketin ámelge asırıwda ashlıqtan kózi qarayıp kiyatırg`an jırtqısh haywanlardıń jámlesiwinen padalanadı., g`arg`anı da shag`al ekewi bólip jeydi.

Mug`allim oqıwshılar menen gu`rrińlesiw arqalı óziniń ku`shi jetpeytug`ın adamdı basqalardıń járdemi menen nabıt etiw hiyleker haram, jawız adamnıń háreketi ekenligin ashadı. Oqıwshılarda bunday háreket adamgershilik qásiyktti iyelemegen adamda g`ana boladı degen tu`sinik payda etedi. Adamlar birikken waqıtta ózlerinen kóp ku`shli adamdı da jeńe alatug`ınlıg`ın kórip,

jámíyetshiliktiń qu`diretli ku`shine bekkem isenedi. Sóy-tip haramlıq, jawızlıq jekke mápti gózlewshilik, birewdi birewge qarsı qoyıwdıń unamsız háreket ekenligin sezine otı-rıp, oqıwshılar jámíyetshilikte awızbirshilikli bolıwdı qáiplestiretug`ın nárise ádep-ikramlılıq háreket ekenligin tu`sinedi.

Mug`allim oqıwshılar menen birgelesip ertek qatnasıwshıları háreketleriniń bunnan keyingi rawajlanıw bag`darın anıqlaydı. Ol ushın mınaday sorawlar qoyadı:

■ Tu`lki shag`alg`a hu`jim jasag`anda jeńermedi?

■ Shag`aldı joq etiw ushın tu`lki ne islediW Bunday qılıqtı qanday adam isleydi?

■ Shag`aldıń g`ápinen qanday minez -qılıqlı adamnıń háreketi kórinedi?

Bunday sorawlardıń járdemi menen mug`allim oqıwshılarda tu`lkiniń haramı, jawız ekenligin tag`ı bir ret dálilleydi, shag`aldıń gápi arqalı onıń jeńiltek, turaqsız, shıdamsız, ashkóz, oylanbay háreket etetug`ın adamlardıń kelbetin kórsetedi. Sóytip oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq haqqında tu`sinigin tolıqtıradı hám bekkemleydi.

Bárhama óziniń ózlenge maqsetine jetisiw, oylang`an isin ámelge asırıw adamg`a marapatlanıw sezimin ku`sheytetug`ın sózsiz. Marapatlanıw adamda takkabırlıq, menmenlikti qáiplestiriwshi tiykarlardıń biri. Takkabırlıq, menmenlik adamdı qolaysız unamsız jag`dayg`a alıp keledi. Mug`allim buni oqıwshılarg`a tu`lki háreketiniń aqıbetin ashıq kórsetiw arqalı dáliyleydi. Ol ushın mug`allim oqıwshılarg`a avtordıń tu`lkini jek kóriwshiligin sóz arqalı beredi. «Tu`lki bul shag`aldı da, kiyikti de jep tog`aydıń ishinde mardıyıp kiyatırsa, otlap ju`rgen eshkiye duslasadı», tu`lkiniń takkabırlıg`ı onıń basqa haywanlarg`a aytqan gápi arqalı «Áy eshki jora, men seni házir jeymen», «Al, qoy jora, men seni jeymen», «Al, at jora, men seni jemesem bolmaydı», t.b. ashıladı.

Oqıwshılardıń bergem sorawlarda qaytarg`an juwapları temanıń mazmunına tereń eniwge umtıwshılıg`ın kórsetedi. Sonlıqtanda oqıwshınıń ózinshe oyın, pikirin rawajlandırıw ushın ótilgen tema mazmunına baylanıslı qosımsha sorawlar qoyıladı: Shag`al ne sebepten ashlıqtan qutılıw joloin tabıwdı barhama tu`lkiden

soraydı? Ne sebepten tu`lki joldasların jewdi ayıwdan basladıW Tu`lki shag`alardan qalay etip qutuladıW Tu`lki háreketlerinde qanday qásiyet kórinediW Shag`aldıń nabit bolıw sebebi nedeW Ne sebepten tu`lki eshki menen bolg`an qatna-sında óziniń gózlegen maqsetine jete almadı hám t. b. usınday mazmundag`ı sorawlar beriledi. Biraq ta sorawlarg`a oqıwshılar-dıń qaytarg`an juwapları birdey bolmaydı. Bunıń sebebi oqıwshılardıń rawajlanıwı, oylaw usılı, tu`sinik dárejesi, ózinshe kóz-qarası hár tu`rli boladı. Solay bolsa da oqıwshılardıń qaytarg`an juwapları olardıń qaharman háreketi haqqında pikirin, oáın aytıwg`a umtılwın, olardıń ádep-ikramlılıq haqqında tu`siniginiń rawajlana baslag`anın kórsetedi.

Oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq, jaqtan rawajlanıwı, qaharmanlardıń ádep-ikramlılıq háreketin tuwrı tanıp tu`si-niwi olardıń biliwge umtılwshılıq háreketiniń jedellesiwi dóretiwshilik oylawına jag`day jaratıp, sabaq barısında oqıw-shılardıń ózliginshe izleniw, ózliginshe izertlep oqıwına tásir jasawshı jag`daylardıń qáliplesiwine mu`mkinshilik beredi. Sonlıqtanda mug`allim oqıwshılarg`a erteklepdiń járdemi menen ádep -ikramlıq tárbiya beriwde sorawlardıń ku`ta áhmiyetli orın adlatug`ınlıg`ın este tutıp, is alıp barıwı kerek. Sonda g`ana sorawlar oqıwshılarg`a ádep-ikramlıq tárbiya beriw maqsetin ámelge asıratug`ın tiykarg`ı qurallardıń birine aylanadı. Mug`allimniń ertekti tu`sindiriwde hár tu`rli usıladı qollanıw avtordıń ertek qatnasıwshılardıń awızsha su`wretlew, olardı óz-ara salıstırıw, tásirli oqıw oqıwshılardıń dóretiwshilik belsendishiligin ku`sheytedi, olardıń tu`sinigin keńeytedi, ádep-ikramlıqtıń adam ómirin gózzallandıırıwshı qásiyetine isenimin bekkemleydi.

Mug`allimniń erteklerdi tu`sindiriwi sabaq ótiwi barı-sında hám klasstan tıs jumıslarda qollanılg`an usılları oqıwshılardag`ı ádep-ikramlılıg`ınıń qáliplesiwinde jaqınnan járdem beriwı tiyis. Sonlıqtanda mug`allim hár bir sabaqqa hám klasstan tıs jumıslarg`a puxta tayarlanıp, sabaq barısında oqıwshılar menen islesiwde qáliplesken bag`darlama boyınsha oqıwshılardıń bilim dárejesin, kónlikpe, uqıplılıqların, psixologiyalıq ózgesheliklerin, jas ayırmashılıqların esapqa alıp, is-ilájlardı u`lken pedagogikalıq sheberlik penen alıp barıwı kerek.

JUWMAQLAW

Oqıwshılardıń sabaqtan bos waqıtlarında dóretiwshilik isleri menen shug`ıllanıw dárejesin izertlewimizdiń nátiyjesinde tómendegishe ilimiy juwmaqlarg`a keliw mu`mkinshiligine iye boldıq.

1.Sabaqtan bos waqıtlar jámiyetlik-ekonomikalıq baylıqlar dáregi. Sonıń ushın ol og`ada tereń ilim-izertlewler alıp barıwdı talap etedi. Biz salıstırıp u`yrengen ádebiyatlarda bul máselege Qaraqalpaqstan sharayatında elede kewil bólinbe atırǵanlıǵınıń guwası boldıq. Studentlerdiń bos waqıtlarında paydalı isler menen shug`ıllınıwınıń pedagogikalıq sharayatların elede u`yreniwimizge tuwra keledi.

2. Házirgi waqıtta studentlerdiń bunnan on jıl burın studentlerdiń sabaqtan bos waqıtstlarında paydalanıwǵa qoymaqshı bolǵan talaplarg`a juwap bermeydi.

3. Studentlerdiń sabaqtan bos waqıtlarında dóretiwshilik penen shug`ıllanıwına shárt-sharayatlar tuwdırıp beriw maqsetke muwapıq.

Usı joqarıda aytlıǵan juwmaqlarg`a tiykarlana otırıp biz ámeliyatta qolanıw ushın studentlerge, oqıtıwshılarg`a, dekanlarg`a tómendegishe ámeliy usınıslardı beremiz:

1. Oqıwshıǵa ku`nlik rejim hám bos waqıttıń áhmiyetin tu`sindiriń.
2. Oqıwshılarga qatań ku`nlik rejimdi saqlawǵa u`yreti7.
3. Hár bir gruppada bos waqıtsıtlardan qalay paydalanıw kerekligi tuwralı gu`rrińler ótkeri7.
4. Oqıwshılardıń ózleriniń sabaqtan bos waqıtların paydalı hám mazmunlı ótkeriwi ushın sharayatlar tuwdırıw.
5. Oqıwshılardıń bos waqıtların siyasiy-jámiyetlik islerge, sport salamatlastırıw sektsiyalarına , dógerek islerin e bag`darlaw 8.t.b.

Usı joqarıda aytlıǵan ámeliy másláhátlerden durıs paydalana alsaq, studentlerdiń bos waqıtların qızıqlı, mazmunlı ótkeriwde, olardıń oqıwǵa hám bilim alıwǵa degen qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa og`ada keń mu`mkinshiliklerdiń payda boltug`ınlıǵına gu`man joq.

Paydalanilg`an ádebiyatlar:

1.Karimov Í.A. Jas áwladtıń u`ylesip rawajlanıwı - O`zbekstan kelesheginiń tiykari. **1997 j. 29** avgust. Oliy Majlistiń **1**-shaqırıq **9**-sessiyasındag`ı bayanatı.

2. Karimov Í.A. «Yuksak mánaviyat-engilmas kuch» Toshkent, 2008 y. 171 bet.

3.Barkamol avlod orzusi. T.,**1999** y.

4. «**2004-2009** jullarda mektep bilimlendiriwin rawajlan- dırıwdıń mámleketlik ulıwma milliy bag`darlaması» Prezident Pármanı. T., **2004 j. 21**-may.

5. «**2004-2005** oqıw jılında mektepten tıs tálimdi rawajlandırıw boyınsha u`lgi-bag`darlama» Márifat. **2004 j.** iyuń.

1.Í.A.Karimov. «Buyuk maqsad ywlıdan og`ishmaylik». T.O`zbekiston. 1993 y.

2. O`zbekstan Respublikasınıń «Tálim tuwrısındag`ı» nızamı. T.1999 jil iyul` «Márifat» gazetası .

3.Kadrlar tayarlaw Milliy dasturi. Jetilisen áwlad-O`zbekstan rawajlanıwınıń tiykari. T. 1997 j.

4. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., « O`zbekiston», 1998 yil.

5.Í.A.Karimov Ozbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siesat, mafkura. Toshkent, O`zbekiston, 1996 yil. 14-15 betlar.

6.Xalq súzi. 2001 yil 17 aprel`.

7.Xalq súzi .2001 yil 25 yanvar`

8.Barkamol avlod orzusi. Toshkent, 1999 yil.

9.BMTning Ínson huquqlari boyicha deklaratsiyasi. // inson huquqlari: wquv qollanmasi.Toshkent , «Adolat» , 1998 yil.

10.O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasını wrganish. T., «O`zbekiston» 2001 yil, 238-241 betlar.

11.Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. 66 bet. T., «O`zbekiston» 2000 y.

12.N.Gaybullaev, R. Edgorov, R. Mamatqulova., Q.Toshmurodova. Pedagogika. Máruzalar matni. Toshkent, 2000 yil. 131-132-betlar.

- 13.H.Uzoqov., E.Goziyev, A.Tojiev. Oila etikasi va psixologiyasi. T., «Uqituvchi», 1992 yil.
- 14.K.Xoshimov, S.Nishonova, M.Īnomova Pedagogika tarixi.T., 1996 yil.
- 15.O`zbek pedagogikasi antologiyasi. T., 1999 yil.
- 16.M.Īnomova .Oilada bolalarning mánaviy ahloqiy tarbiyasi.T.,1999 yil.
- 17.M.Īnomova «Farzand -nihol, ota-ona bog`bon» T., 1993 yil.
- 18.A.K.Munavvarov Oila pedagogikasi T., 1998 yil.
- 19.P.Yusupova. «Mektepke shekemgi tárbiya pedagogikasi». T. «Oqıtıwshı»-1993 j.
- 20.M.G.Davletshin, Sh.Dosmuhamedova, M.Mavlonov, S.Toychieva. «Jas dáwirler hám pedagogikalıq psixologiya». T.2004 j.
21. Boshlang`ich tálim jurnali. 2. mart , aprel. 2001 yil.
- 22.Ozbekiston Respublikasining tálim twg`risidagi Qonuni va kadrlar tayarlash milliy dasturi. Toshkent, 1997 yil.
23. Karimov Ī.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent 1999 yil.
24. Karimov Ī.A. Buyuk kelajak sari. Toshkent 1998 yil.
- 25.Karimov Ī.A. Wzbekistonning uz tarakkiet va istiqlol ywli . Toshkent 1992 yil.
- 26.«Īlmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishni takomillashtirish» twg`risidagi 2002 yil 20 fevral`dagi Prezident Farmoni.
- 27.N.Maxmudov Ona tili - bu millatning ruxidir. M árifat gazetasi 2003 yil. 30 aprel`
- 28.O.Musurmonova .Mánaviy qadriyatlar va eshlar tarbiyasi. Toshkent, «Oqituvchi» 1996 yil.
- 29.J.Kayırbaev .Birinshi klassta sauat ashıw metodika sınıfın ocherki. Nokis 1972 j.
- 30.K.Pirniyazov. Baslawısh klasslarda karakalpak tilin oqıtıw metodikası. Nokis 1993
- 31.Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.,2001 y.
- 32.Riterman A. Formirovanie u mladshego shkol`nika predstavlenie o vremeni. M. Pros. 1991 g.

- 33.S.Nishonova. Mánaviyat darslari. Toshkent, 1996 yil.
- 34.A.Tajimuratov Qaraqalpaq xalq pedagogikasi. N., 1996 j.
35. 2004-2008 yillarda maktab tálimini rivojlantirish dasturini ishlab chiqish chora tadbirlari twg`risida Prezident Farmoyishi. 2004 yil,19-fevral` .Márifat gazetası 21 fevral` .
- 36.«2004-2009 yillarda maktab tálimini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi» T., 21-may 2004 yil.
- 37.Qaraqalpaq xalıq folklorı. XX tomlıq. N., 1989 j.
- 38.İlimiy toplanı. N., 2002 j.
- 39.İlim hám jámiyet. 2004j. 2-3 sanları.
40. J.Bazarbaev, J.Qayırbaev «Ádenama» Nókis, Bilim, 1999 jıl.

Интернет-ресурсы:

<http://podrobno.uz/cat/obchestvo/vysshee-obrazovanie-v-uzbekistane-perspektivy-i-plany-razvitiya/>

<http://ru.sputniknews-uz.com/society/20170927/6396646/uzbekistan-uchitel-podgotovka.html>

<http://podrobno.uz/cat/obchestvo/mirziyeev-otmenil-testovye-ispytaniya-v-ryad-vuzov-/>

<http://podrobno.uz/cat/obchestvo/pyat-krupneyshikh-vuzov-rossii-otkroyut-svoi-predstavitelstva-v-uzbekistane-/>

«Tastıyıqlayman»

Kafedra baslıg`ı: p.i.k.dots:

_____M.Pazilova

«___»_____2018j.

PİTKERİW QÁNİGELİK JUMISI BOYINShA TAPSIRMA

1.Kafedra:_____

2.PQJ teması:_____

3. Orınlawshı:_____

4. İlimiy basshı:_____

NMPİ nın _____jıl_____sanlı buyrıg`ı menen tasıtıyıqlang`an.

5. Juwmaqlang`an jumıstı tapsırıw mu`ddeti:_____

6.Pikeriw qánigelik jumıstı orınlaw ushın talabag`a berilgen tapsırmalar

rejesi

№	Berilgen tapsırmanıń mazmunı	Orınlaw mu`ddeti	Jumıstıń orınlanıwı tuwralı ilimiy basshıń juwmaqlawshı pikiri

7.Sızılmalar mug`darı_____

8.Tapsırma berilgen waqtı:_____

9.Pitkeriw qánigelik jumısın qorg`ag`an ku`n_____

10.Mámleketlik attestatsiya komissiyası tárepinen qoyılğ`an baha_____

Talaba qolı_____

İlimiy basshı qolı_____

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti, «pedagogika hám psixologiya» tálım bag`darı 4 «d» kurs studentı Ízekeeva Tursınnıń «**Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırıwda mektepten tısqarı jumıslardıń áhmiyeti**» degen temada jazg`an bakalavr pitkeriw qánigelik jumısına ilimiy basshınıń juwmaqlang`an

P I K I R I

Házirgi waqıtta hu`kimetimiz tárepinen jaslardıń tálım-tárbiyasına ayırıqsha dıqqat berilmekte. Keleshek jaslarımızdıń bilimli, aqıllı, tárbiyalı bolıp jetilisiwine barlıq shart-sharayatlar tuwdırılmaqta. Házirgi waqıtta Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması hám mektep tálımın rawajlandırıwdıń ulıwma milliy bag`darlaması talapları ku`sheyip barmaqta. Sol sebepli ilim-izertlew jumısları erkin pikirleytug`ın jeke adamdı qáılestiriw hám tálım-tárbiya tarawında texnologiyalıq jantasıwları ámelge asırıwg`a qaratılğ`an. Bıyılğ`ı jılda jaslardı bilimniń bay g`áziynesin sanalı ózlestiriwge u`yretiw menen birge, olardı óz háreketin ádep-ikramlılıq tiykarda qura biletug`ın, óz bilim hám ku`sh jigerin jámiyet ómirin gózzallandıra tu`siw ushın sanalı tu`rde jumısaytug`ın jámiyetimizdiń belsendi qurılıssısı bolıwg`a tárbiyalaydı.

Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırıwda, tıyanaqlı bilim alıwında olardıń bos waqıtların mazmunlı shólkemlestiriw unamlı nátiyjelerge alıp keledi. Ásirese, olardıń óz u`stinde dóretiwshilik penen islewi maqsetke muwapıq keledi. Mektepten bos waqıtların zaya etpey olardı ku`nlik rejimge u`yretiw mug`allım-tárbiyashılardıń tiykarg`ı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Jaslardı hártárepleme tárbiyalaw isleri olardı mektepte oqıw waqıtlarınan baslap-aq bos waqıtlarınan durıs paydalana biliwge u`yretiw isi menen tig`ız baylanıslı. Sebebi, geypara oqıwshılar ózleriniń mektepten tis waqıtlarınan durıs paydalanıp biletug`ın bolsa ,al geyparaları ózleriniń qádirlı waqıtlarına biykarg`a bostan-bos ótkerip ju`redi. Álbette, waqıt jetpeydi emes, al másele onnan u`nemli hám ónimli paydalana biliwde boladı.

Hár bir oqıwshınıń óz u`stinde islewi ushın olardıń sharayatların u`yreniw lazım.

Oqıwshılar mektep t waqıtlardan durıs paydalang`an ullı adamlardıń ómirinen mısál sıpatında kórsetip ótsek boladı. Máselen , akademik İ.P.Pavlov bos waqıtlarında velosiped aydap, gorodki oynag`an bolsa, al astronom Galileo Galiley óziniń bos waqıtlarında chemodan sog`ıw isleri menen shug`ıllang`an. Du`nyag`a belgili anglichan fizigi Faradey ballaiq waqtında gedeylikten oqıy almag`an. Jumıs islep, kitap tu`plep ku`n kórip, kitap oqıwg`a qunıqqan. O`z betinshe oqıp, bilim alıp álemge tanılğ`an ilimpaz bolıwg`a erisken.

Házirgi bazar ekonomikası jag`dayında bos waqıtlardan u`nemli paydalanıw zárur`ligi ku`n sayın artıp baradı. Bazar ekonomikası waqıttı bosqa ótkeriw menen hesh kelispeydi. Sonıń ushın hár bir adam aldında birinshi gezektegi másele bos waqıtlarınan u`nemli paydalanıw máselesi bolıp tabıladı. Sonıń ushın da biz magistrlik dissertatsiyamızdı studentlerdiń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlındırıw máselesine qarattıq. Joqarıda keltirilgen pikirlerdi esapqa ala otırıp, izertlewdiń maqsetin tómendegishe belgiledik.

Juwmaqlap aytqanda, pitkeriwshi kurs studenti İzekeeva Tursınnıń **«Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırıwda mektepten tısqarı jumıslardıń áhmiyeti»** degen pitkeriw qánigelik jumısı qoyılğ`an talaplarg`a tolıq juwap beredi hám onı qorg`awg`a usınıs etemen.

İlimiy basshı:

M.Allayarov

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı pedagogika hám psixologiya tálim bag`darınıń 4 «d» kurs studentı İzekееva Tursınıń «**Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırıwda mektepten tısqarı jumislardıń áhmiyeti**» degen temada jazg`an bakalavr pitkeriw qánigelik jumısına

RÁSMİY OPPONENT RETsENZIYASI

Qánigelik jumısınıń mazmunı menen tanısıp shıqtım. Ol qoyılğ`an talaplar dárejesinde orınlang`an. Qánigelik jumısınıń teması házirgi talapqa say tańlang`an. Tema Házirgi waqıtta hu`kimetimiz tárepinen jaslardıń tálim-tárbiyasına ayırıqsha dıqqat berilmekte. Keleshek jaslarımızdıń bilimli, aqıllı, tárbiyalı bolıp jetilisiwine barlıq shart-sharayatlar tuwdırılmaqta. Házirgi waqıtta Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması hám mektep tálimin rawajlandırıwdıń ulıwma milliy bag`darlaması talapları ku`sheyip barmaqta. Sol sebepli ilimizertlew jumisları erkin pikirleytug`ın jeke adamdı qalıplestiriw hám tálim-tárbiya tarawında texnologiyalıq jantasıwları ámelge asırıwğ`a qaratılğ`an. Jaslardı bilimniń bay g`áziynesin sanalı ózlestiriwge u`yretiw menen birge, olardı óz háreketin ádep-ikramlılıq tiykarda qura biletug`ın, óz bilimin hám ku`sh jigerin jámiyet ómirin gózzallandıra tu`siw ushın sanalı tu`rde jumısaytug`ın jámiyetimizdiń belsendi qurılıssı bolıwğ`a tárbiyalaydı.

Joqarı oqıw ornı oqıwshılardıń tıyanaqlı bilim alıwında olardıń bos waqıtların mazmunlı shólkemlestiriw unamlı nátiyjelerge alıp keledi. Ásirese, olardıń óz u`stinde dóretiwshilik penen islewi maqsetke muwapıq keledi. Oqıwshılardıń sabaqtan bos waqıtların zaya etpey olardı ku`nlik rejimge u`yretiw mug`allım-tárbiyashılardıń tiykarg`ı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Jaslardı hártárepleme tárbiyalaw isleri olardı mektepte oqıw waqıtlarınan baslap-aq bos waqıtlarınan durıs paydalana biliwge u`yretiw isi menen tıg`ız baylanıslı. Sebebi, geypara studentler ózleriniń bos waqıtlarınan durıs paydalanıp biletug`ın bolsa, al geyparaları ózleriniń qádirlı waqıtlarına biykarg`a bostan-bos ótkerip,

«waqıt jetpeydi» dep nalıs etip ju`redi. Álbette, waqıt jetpeydi emes, al másele onnan u`nemli hám ónimli paydalana biliwde boladı.

Hár bir oqıwshılardıń óz u`stinde islewi ushın olardıń sharayatların u`yreniw lazım. Bos waqıtlardan nátiyjeli paydalanıw ushın hár bir adam ku`nlik rejimdi saqlawı kerek. Solardan kelip shıqqan halda olardıń ku`nlik rejimin du`ziw maqsetke muwapıq. Ku`nlik rejim degenimiz ne? Ku`nlik rejim-bul biziń sutka dawamında islenetug`ın hár tu`rli háreketlerimizdiń hám dem alıwlarımızdıń izbe-izlik tártibi.

Bos waqıt degende adamlardıń óz-ózine xızmet etiwı ushın qalatug`ın waqıt tu`siniledi. Egerde ol adamnıń uqıpların rwajlandırıw máplerinde hám sonıń menen pu`tkil jámiyettiń materiallıq jáne ruwxıy baylıg`ın tag`ıda kóbeytiw ushın paydalanılǵan waqıtta g`ana haqıyqat jámiyetlik baylıq esaplanadı. Jámiyet bul ushın zaru`rli jag`daylardı du`zip beredi. Waqıt-bul jámiyetlik baylıq, sonlıqtan onnan tejemli paydalana biliw u`lken mámleketlik áhmiyetke iye. Biz waqıttı durıs paydalansaқта, paydalanbasaқта, ol hesh toqtamaydı. Sekundlar minutı, minutlar saattı payda etip waqıt u`zliksiz óte beredi.

Pitkeriw qánigelik jumısı tiykarınan jumıstıń ulıwma sıpatlaması, kirisiw, eki bab, juwmaqlaw, paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

Juwmaqlap aytqanda, pitkeriwshi kurs studentı Ízekeeva Tursınnıń **«Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırıwda mektepten tısqarı jumıslardıń áhmiyeti»** degen pitkeriw qánigelik jumısı qoyılǵan talaplarg`a tolıq juwap beredi hám onı qorg`awg`a usınıwg`a boladı dep esaplayman.

T.N.Qarı-niyaziy atındag`ı O`zPİİ

Qaraqalpaqstan filiali pedagogika

ilimleriniń kandlidatı, u`lk. ilim. xız:

A.T.Tilegenov

Fakul`tet:	Pedagogika
Kafedra:	Pedagogika
Talaba:	İzekeeva T.
İlimiy basshı:	<u>M.Allayarov</u>
Oqıw jılı:	<u>2017-2018j</u>

Pitkeriw qánigelik jumısınınıń teması: **«Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttıruwda mektepten tisqari jumıslardıń áhmiyeti»**

AVTOR ANNOTATSİYASI

**Temaniń aktualıg`ı.** Házirgi waqıtta hu`kimetimiz tárepinen jaslardıń tálím-tárbiyasına ayırıqsha dıqqat berilmekte. Keleshek jaslarımızdıń bilimli, aqıllı, tárbiyalı bolıp jetilisiwine barlıq shart-sharayatlar tuwdırılmaqta. Házirgi waqıtta Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması hám mektep tálimin rawajlandırıwdıń ulıwma milliy bag`darlaması talapları ku`sheyip barmaqta. Sol sebepli ilimizertlew jumısları erkin pikirleytug`ın jeke adamdı qalıplestiriw hám tálím-tárbiya tarawında texnologiyalıq jantasıwları ámelge asırıwg`a qaratılğ`an. Bıyılğ`ı «Barkamol avlod» jılında jaslardı bilimniń bay g`áziynesin sanalı ózlestiriwge u`yretiw menen birge, olardı óz háreketin ádep-ikramlılıq tiykarda qura biletug`ın, óz bilimin hám ku`sh jigerin jámiyet ómirin gózzallandıra tu`siw ushın sanalı tu`rde jumısaytug`ın jámiyetimizdiń belsendi qurılısshısı bolıwg`a tárbiyalaydı.

Joqarı oqıw ornı studentleriniń tıyanaqlı bilim alıwında olardıń bos waqıtların mazmunlı shólkemlestiriw unamlı nátiyjelerge alıp keledi. Ásirese, olardıń óz u`stinde dóretiwshilik penen islewi maqsetke muwapıq keledi. Oqıwshılardıń sabaqtan bos waqıtların zaya etpey olardı ku`nlik rejimge u`yretiw mug`allım-tárbiyashılardıń tiykarg`ı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Jaslardı hártárepleme tárbiyalaw isleri olardı mektepte oqıw waqıtlarınan baslap-aq bos waqıtlarınan durıs paydalana biliwge u`yretiw isi menen tıg`ız baylanıslı. Sebebi, geypara studentler ózleriniń bos waqıtlarınan durıs paydalanıp biletug`ın bolsa, al geyparaları ózleriniń qádirlı waqıtlarına biykarg`a bostan-bos ótkerip, «waqıt jetpeydi» dep nalıs etip ju`redi. Álbette, waqıt jetpeydi emes, al másele onnan u`nemli hám ónimli paydalana biliwde boladı.

Hár bir studenttiń óz u`stinde islewi ushın olardıń sharayatların u`yreniw lazım. Bos waqıtlardan nátiyjeli paydalanıw ushın hár bir adam ku`nlik rejimdi saqlawı kerek. Solardan kelip shıqqan halda olardıń ku`nlik rejimin du`ziw maqsetke muwapıq. Ku`nlik rejim degenimiz neW Ku`nlik rejim-bul biziń sutka dawamında islenetug`ın hár tu`rli háreketlerimizdiń hám dem alıwlarımızdıń izbe-izlik tártibi.

Bos waqıt degende adamlardıń óz-ózone xızmet etiw ushın qalatug`ın waqıt tu`siniledi. Egerde ol adamnıń uqıpların rwajlandırıw máplerinde hám sonıń menen pu`tkil jámiyettiń materiallıq jáne ruwxıy baylıg`ın tag`ıda kóbeytiw ushın paydalanılg`an waqıtta g`ana haqıyqat jámiyetlik baylıq esaplanadı. Jámiyet bul ushın zaru`rli jag`daylardı du`zip beredi. Waqıt-bul jámiyetlik baylıq, sonlıqtan onnan tejemli paydalana biliw u`lken mámleketlik áhmiyetke iye. Biz waqıttı durıs paydalansaқта, paydalanbasaқта, ol hesh toqtamaydı. Sekundlar minutı, minutlar saattı payda etip waqıt u`zliksiz óte beredi.

Bos waqıtlardan durıs paydalang`an ullı adamlardıń ómirinen mısıl sıpatında kórsetip ótsek boladı Máselen , akademik Í.P.Pavlov bos waqıtlarında velosiped aydap, gorodki oynag`an bolsa, al astronom Galileo Galiley óziniń bos waqıtlarında chemodan sog`ıw isleri menen shug`ıllang`an. Du`nyag`a belgili anglichan fizigi Faradey ballıq waqtında gedeylikten oqıy almag`an. Jumıs islep, kitap tu`plep ku`n kórip, kitap oqıwg`a qunıqqan. O`z betinshe oqıp, bilim alıp álemge tanılg`an ilimpaz bolıwg`a erisken.

**Temaniń u`yrenilgenlik dárejesi.** Studentlerdiń bos waqıtlarında dóretiwshilik penen shug`ıllanıwın hám óz-ózone xızmet isley alatug`ınıg`ın kóp g`ana pedagog-alımdlarımız izertlep shıqtı. Respublikamızda bul másele jóninde N.Nishonova, K.Riskulova, J.Sagındıkov, A.K.Pazılov, A.T.Tilegenovlar shug`ıllandı. İzertlewer sonı kórsetpekte, bul másele jóninde elede tereń izertlewer kerek ekenligi ayqın boldı. Ásirese studentlerdiń bos waqıtlarda dóretiwshilik penen shug`ıllanıwın shólkemlestiriw aktual` máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Házirgi bazar ekonomikası jag`dayında bos waqıtlardan u`nemli paydalanıw zárú`rligi ku`n sayın artıp baradı. Bazar ekonomikası waqıttı bosqa ótkeriw menen hesh kelispeydi. Sonıń ushın hár bir adam aldında birinshi gezektegi másele bos waqıtlarınan u`nemli paydalanıw máselesi bolıp tabıladı. Sonıń ushın da biz magistrlik dissertatsiyamızdı studentlerdiń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw máselesine qarattıq. Joqarıda keltirilgen pikirlerdi esapqa ala otırıp, izertlewdiń maqsetin tómendegishe belgiledik.

İzertlewdiń maqseti- Oqıwshılardıń mektepten tisqari waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw metod hám usılların jaratıw hám izertlew nátiyjeleri arqalı oqıtıwshılar ushın metodikalıq usınıslar jaratıwdan ibarat.

İlim-izertlewdiń ob`ekti: Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw protsessi.

İlim-izertlewdiń predmeti: dóretiwshilikti rawajlandırıwda bos waqıtlardan paydalanıw.

İlim-izertlew jumısınıń maqsetinen kelip shıg`ıp , tómendegishe wazıypalar belgilendi:

6. Temag`a baylanıslı pedagogikalıq dereklerdi u`yreniw, analiz etiw, olardı ulıwmalstırıw.
7. Studentlerdiń sabaqtan bos waqıtların anıqlaw hám analiz etiw.
8. Studentlerdiń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw boyınsha metod hám usıllardı islep shıg`ıw.
9. İzertlew nátiyjesi arqalı studentlerdiń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw boyınsha oqıtıwshılar ushın usınıslar jaratıwdan ibarat.
10. İzertlew boyınsha alıp barılğ`an tájiriybe-sınaw jumısların ulıwmalastırıw hám talqılaw.

İlim-izertlewdiń metodologiyalıq tiykarları: O`zbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń Konstitutsiyaları, «Bilimlendiriw haqqında»g`ı Nızam hám Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması, Mektep bilimlendiriw rawajlandırıwdıń ulıwma milliy mámleketlik bag`darlaması. **O`zbekstan**

respublikası Prezidentiniń shıg`armaları, shıg`ıp sóylegen bayanatları, O`zbekstan hám Qaraqalpaqstan xu`kimetiniń bilimlendiriwdi rawajlandırıwg`a qaratılǵan qararları, baslawısh tálim kontseptsiyası , baslawısh tálim standartı, temag`a baylanıslı ilimiy-metodikalıq, pedagogikalıq derekler.

İlim-izertlewdiń metodları:

4. Salıstırmalı analiz, ulıwmalastırıw.
5. Anketa, soraw-juwap, sáwbetlesiw.
6. Pedagogikalıq eksperiment.

İlim-izertlewdiń gipotezası:

- eger oqıwshılardıń bos waqıtları maqsetke muwapıq shólkemlestirilse,
- oqıwshılardıń bos waqıtlardan paydalanıw imkániyatı payda bolsa,
- mug`allım az waqıt jumsap, kóbirek nátiyjege erisse,
- oqıwshılardıń dáslepki waqıtlarınan baslap, óz betinshe, kritikalıq, logikalıq pikirlew qábiyetleriniń ósiwine erisilse.

**İzertlewdiń jańalıg`ı** – Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw máselesi g`árezsizlik dáwirinde tuńǵısh izertlew jumıslarınan esaplanıp, bos waqıtlardan maqsetke muwapıq paydalanıw isleri jańasha usılda alıp barıldı.

İzertlewdiń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti - Oqıwshılardıń bos waqıtlarında dóretiwshilikti rawajlandırıw máselesi, bos waqıtlardan paydalanıw jumısları tájiriyyede sınıldı, ámeliy nátiyjelerge ersildi.

**Jumıstıń sostav du`zilisi.** Jumıs kirisiw, u`sh bap, juwmaqlaw, usınıslar hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

**Jumıstıń sostav du`zilisi.** Jumıs kirisiw, u`sh bap, juwmaqlaw, usınıslar hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat

İlimiy basshı:
Talaba:

Allayarov M.J.
İzekeeva T.

№_____bayanlaması menen
tastıyıqlang`an.

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Pedagogika fakul'teti, pedagogika hám psixologiya tálim bag`darı pitkeriwshisi Ízekeeva Tursınnıń «**Oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırwda mektepten tısqarı jumıslardıń áhmiyeti**» atlı temada jazg`an pitkeriw qánigelik jumısına Mámleketlik attestatsiya komissiyasınıń

QARARI

Ájiniyaz atındag`ı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı MAK O`zbekstan Respublikası joqarı hám orta arnawlı bilimlendriw ministrliги PQJnıń orınlanıwı haqqındag`ı 31.12.1998-jıl №362-sanlı buyrıg`ı menen tastıyıqlang`an Nızamg`a tiykarlanıp tómendegilerdi anıqladı:

1. PQJ tıń kólemi hám talap boyınsha rásmiylestirilgenligi (norma tabiiy bag`darlar-50 betten, jámiyetlik bag`darlar-70-betten kem bolmaslıg`ı kerek)

talapg`a juwap beredi-10 ball

talapqa jırm-jartı juwap beredi-7 ball

talaptan shetke shıg`ıw jag`dayı bar-4 ball

2. Temanı mámleket hám institut grant bag`darları tiykarında yaki aktual mashqalalar boyınsha tanlang`anlıg`ı:

mámleketlik bag`darına kirgen-8 ball

grant joybarı boyınsha-7 ball

NMPÍ bag`darı boyınsha-6 ball

aktual mashqalalar boyınsha-5 ball

3. Tema aktuallıg`ınıń tiykarlang`anlıg`ı:

jeterli dárejede tiykarlang`an-5 ball

jeterli dárejede tiykarlanbag`an-3 ball;

anıq emes - 2 –ball.

4. Maqset hám wazıypalardıń anıq kórsetilgenligi:

anıq-7 ball;

tolıq anıq emes-5 ball;

anıq emes-3 ball.

5.PQJ orınlawda ilimiy-izertlew metodlarınan paydalang`anlıq dárejesi:

tolıq -7 ball

jarım-jartı-5-ball;

jeterli emes-3 ball.

6.Alıng`an nátiyjelerdiń jańalıg`ı hám isnimlilik dárejesi:

Nátiyje jańa-8 ball;

İlgeri alıng`an-6 ball;

Tolıq isenimli emes-3 ball.

7.PQJtıń juwmaqlaw bóliminde :

óndiris ámeliyatına usınıslar bar-6 ball;

sotsial tarawda qollawg`a( bilimlendiriw, dógerek átiraptı qorg`aw, ruwxıy ag`artıwshılıq) usınıs etilgen-5 ball;

usınıs joq -0 ball.

8.Pitkerishiniń tema boyınsha alıng`an nátiyjelerin kritikalıq bahalang`anlıg`ı dárejesi:

anıq-8-ball;

tolıq anıq emes-6-ball;

kritikalıq bahalanbag`an-4 ball.

Jumıstıń ilimiylik xarakteri:

ilimiy izertlewler tiykarında -8 ball;

aralas formasında-5-ball;

referativ xarakterinde-3 ball.

9.Ádebiyatlardan paydalang`anlıq dárejesi:

ilimiy-ámeliy jurnallar, monografiya, jetekshi alımlar miynetlerinen tolıq paydalang`an-8-ball;

ilimiy ádebiyatlar kem paydalanılǵ`an-6 ball;

tek g`ana sabaqlıq, lektsiya tekstleri, oqıw qollanba hám mag`lıwmatnamalardan paydalang`an-4-ball.

10.Pitkeriwshiniń bayanatına baha:

ayırıqsha-10 ball;

jaqsı-7 ball;

anaatlandırırılı-6-ball.

11.Berilgen sorawlarg`a juwapları:

tolıq-8-ball;

orta-6 ball:

qanaatlandırırılı-4-ball.

12.PQJtıń sırtqı pikir beriwshi tárepinen bahalanıwı:

ayırıqsha-7 ball;

jaqsı-6-ball;

qanaatlandırırılı-5 ball.

14.PQJ g`a qoyılğ`an ulıwma ball_____ bahası_____

MAK baslıg`ı_____

Ag`zaları_____

_____

_____

Sáne «____»_____2018